

25 чылдың август
де үнүп эгелзэн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

№ 102
(18689)

2015 чылдың
сентябрь 17
четверг

Садар өртээ хостуг

<http://shyn.ru>

shyntuva@mail.ru

shyntuva@yandex.ru

Көдээ ажил-агыйда

МӨҢГҮН-ТАЙГАДАН СИГЕНЧИЛЕР

спубликада мал ажилдыг улуг
үлгелерниң бирээзи — Мугур-
суурда «Малчын» күрүнениң

унитарлыг бүдүрүлгези. Амгы үеде
бо бүдүрүлгени Изольда Тондар бил-
дилиг удуртуп турар. Ол моон мур-

нунда Мөңгүн-Тайга кожунунуң көдээ
ажыл-агый эргелелиниң даргазынга
ажылдап чораан. Ынчангаш мал ажил-

агыйының талазы-биле арга-дуржул-
газы байлак.

«Малчын» бүдүрүлгези 145 ажилдак-
чылыг. Оларның кызымаккай, эрес-кежээ
чоруунуң ачызында 21298 шээр мал, 540
сарлык, 140 чылгы бо хүнде онча-менди
өзүп турар. Бүдүрүлгениң ажилдакчы-
лары келир кышка мал чемин бо чылын
Улуг-Хем кожунунуң девискээринден ке-
зип, белеткеп ап турарлар. 2014 чылда
Чөөн-Хемчиктин делгемнеринден алган.
Бо чылдың кааң хүннериниң салдары-
биле кайда-даа оът-сиген чегей үнген.
Ынчангаш мал чеминиң дугайында Улуг-
Хем кожунуң биле дугуржулганы кылган.
Ырак черден сиген белеткээр бүдүрүлгеге
Мөңгүн-Тайга кожунунуң чагырга дарга-
зы Андриан Шөмбүл, көдээ ажил-агый
эргелелиниң даргазы Александр Дон-
гак деткимчени көргүзүп, кывар-чаар
материалдар болгаш техниканың артык
кезектерин садарынга 22800 рубльди
дузалаан.

«Кыдыг кожундан келген сигенчилер-
ге Арыг-Үзүү суурнуң Сөөктүг-Дөң деп
черде сиген шөлүн хуу малчын Мерген
Балчый биле Шойчат-оол Солдуп чөп-
шээрзэн. «Малчын» бүдүрүлгезиниң си-
ген белеткээр бригадасында 7 ажилчын
хаара туттунган. Оларның бригадири 64
харлыг хоочун тракторист Михаил Саая,
Экер-оол Чамзы, Омак Хертек олар база
трактористер, а бригаданың кежигүннери
Анай-оол Шөжүү, Сүге-Маадыр Саая,
Сергей Хомушка база повар Саяна Донгак
шудургу, кызымаккай ажилдап турарлар.
Бо хүннерде 80 тоннаны белеткээш,
сөөртүп алганнар.

Анисья ТЮЛЮШ.

Чурукту архивтен алган.

ОРУКТАРГА ОЗАЛ-ОНДАК БОЛДУРБАС ДЭЭШ...

заның Баштыңы Шолбан Кара-
ссияның ИХЯ-ның кол инспекто-
цияның генерал-майору Тыва
блика талазы-биле ИХЯ-ның
чорудулгазынга планныг хынал-
ып келген Эдуард Соболь-биле
шкан.

аа ажил 18 хонук дургузунда
лаар дээрзин аалчы дыңнаткан,
ле кады Россияның ИХЯ-зының
партаментилеринден болгаш кол
лдеринден 32 ажилдакчы чедип

вискээр органның ажилын
ИХЯ аппаратының башкарыкчы
өөренип көөр бис — деп, Эдуард
дыңнаткан. — Ооң түңнели-биле
тайылбырны болгаш илеткелди
е кириер бис. Ынчангаш Тываның
язының ажилынга хамаарыштыр
ниң бодалдарыңарны дыңнаксап
н. Ону бодувустуң ажилывыска
даалаар бис». Регионнарда план-
налданы дөрт чыл дургузунда
катап чорудар чурум бар дээрзин
наткан, Тывага 2007 чылдан бээр
да кылбаан.

жа хөй регионнарда ынчаар хо-
ан бис. Сибирьниң федералдыг
үш чыл дургузунда харылап тур
деп, Эдуард Соболь уламчылаан.

— Яамының удуртулгазын солурунуң ду-
гайында чугаа чорбайн турар. Четпестер-
ни илередир болгаш оларны чайлады-
рынга дуза чедирер сорулга салдыган.
Хыналданың сорулгаларының бирээзи
— практиктиг дуза көргүзери».

Республикага ындыг дуза болгаш
регионнуң эрге-чагыргазының бодалда-
рын дыңнаар күзели дээш четтиргенин
Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол иле-
реткен, ооң соонда Россияның ИХЯ-ның
кол инспекторунга Чазак биле ИХЯ-ның
кады ажилдажылгазының тургустун-
ган чурумун таныштырган. «Бодумнуң
хүлээлгемге дүүштүр кады ажилдажыл-
гага идеккейлиг киржирин оралдажып
чоруур мен, ИХЯ-ның удуртулгазы-биле
чөвүлел хуралдарны эрттирип келдим.
— деп, Шолбан Кара-оол дыңнаткан. —
Бо талазы-биле Александр Федорович
Лобанов дыңнангыр болгаш идеккейлиг,
регионнуң айтырыгларын болгаш онзагай
талаларын эки билер кижил. Понедельник
санында аппарат чөвүлел хуралын эрт-
тирип, эрткен неделяда байдалдың дуга-
йында ИХЯ-ның илеткелин ап турар бис.
Бо ажил чогумчалыг организастаттыган.
ИХЯ-ның төлээлери бистиң дыка хөй ве-
домстволар аразының комиссияларының
кежигүннери болуп турар.

Чижээ, оруктарның айыыл чок

чоруунуң айтыры-дыр. Республикага
орук-патруль албанының постуларын
катап тургузарының дугайында айтыры-
ны бүгү деңгелдерге көдүрүп келдирис.
Олар автооруктарның кол-кол участок-
тарынга эргежок чугула болуп турар. Чи-
жээ, Элегес-Аксы суур. Тываның барыын
талазынче баар болгаш оон дедир кээр
бүгү транспорт аймаа ону таварты эртип
турар. Машиналарның канчаар аргыжып
турарын аңаа көрүп болур. Барыын та-
лада республикаже Хакасиядан кирер
орукка Ак стационар постузу база херек.

Оода бо ийи постуна тургузарының
эргежок чугулазының дугайында
Россияның иштики херектер сайыды
Владимир Александрович Колоколь-
цевке бадыткап чугаалаан мен, ол
ону билген болгаш деткээр кижил. Ол
Тыва Республиканың ИХЯ-да бодунуң
тургузуунуң иштинге хуваай тургузар
бүрүн эргелер бар, орук-патруль посту-
зун тургузарын Москвадан башкарап деп
чүве чок деп харыылаан. Бо айтырыгны
дыка үр үениң дургузунда шиитпирлеп
чадап кагдывыс. Оруктарда байдал до-
райтап, орук озал-ондаанга кижилерни
чидирип турар бис.

Республика бюджетиниң күсели-
биле Элегес-Аксы суурга болгаш Ак
деп черге стационар ийи тудугну кылыр,

аңаа дружинниктер тургузар деп шиит-
пирледивис. Орук шимчээшкининиң
айыыл чок чоруун хандырап ол ажилды
Тыва Республика талазы-биле ИХЯ-ның
туружу хамаанчокка кылыр дишкен бис.
Ындыг хемчег ап турарывысты албан-
езузу-биле дыңнаткан мен. Абакан —
Кызыл аразынга автомобильдер кара-
чаңгыс «М-54 Енисей» деп орук-биле
шуужуп турар, регион деңгелдиг Аба-
за — Ак ийиги орук бар, суррогат спирт
аймаан ону дамчыштыр сөөртүп турар
деп каразыг бар. Ынчангаш мурнун-
да ажилдап турганы ышкаш ынчаар
ажылдаар орук-патруль постуларын ол
черлерге тургузары чугула. Бир эвес ын-
чаар тургузар болза, хоойлуга чөрүштүр
сөөртүлгө чорударын, ооң иштинде нар-
котик аймаан аргыштыраарын болдурбас
арга тургустунар.

Тываның Баштыңы эрге-хоойлу кам-
галаар ажил-чорудулганың республи-
кага чогумчалыг болурунга сонургал-
дыын демдеглзэн. Ол ажил-чорудулга
республиканың девискээрлериниң онза-
гай талаларында дүгжүр ужурлуг.

Россияның ИХЯ-ның кол инспектору,
полицияның генерал-майору Эдуард Со-
боль тургустунган бүгү айтырыгларны
өөренип көөрүн регионнуң удуртукчузунга
бүзүретен.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ БАШТЫҢЫНЫҢ АЙТЫШКЫНЫ

Көдээ ажил-агый культураларының кааңнаашкын уржуунда үнмөйн барганының түңнелинде тургустунган регион чергелиг онза байдалдың чурумун дүжүрериниң дугайында

1. 2015 чылдың сентябрь 10-дан көдээ ажил-агый культураларының кааңнаашкын уржуунда үнмөйн барганының түңнелинде тургустунган регион чергелиг онза байдалдың чурумун дүжүрер.

2. 2015 чылдың июль 17-де Тыва Республиканың Баштыңының «Көдээ ажил-агый культураларының кааңнаашкын уржуунда үнмөйн барганының түңнелинде тургустунган регион чергелиг онза байдалдың чурумун тургузарының дугайында» №219-РГ айтышкынын күжүн чидирген

деп санаар.

3. Бо айтышкыны «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарга парлаар, «Эрге-хоойлу медээлериниң албан-езузуунуң интернет-порталына» (www.rgovo.gov.ru) болгаш «Интернет» информация-телекоммуникация четкизинде Тыва Республиканың албан-езузуунуң сайтызынга кириер.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай

2015 чылдың сентябрь 10
279-РГ

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ Тыва Республиканың девискээринде арга-арыгларга онза байдалдың чурумун дүжүрериниң дугайында

2015 чылдың сентябрь 8 № 436 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. Арга-арыг өрттериниң хараа-зы-биле тургустунган Тыва Республиканың девискээринде арга-арыгларга регионалдыг хевириниң онза байдалдың чурумун 2015 чылдың сентябрь 8-тен эгелеп дүжүрер.

2. Тыва Республиканың Чазаның 2015 чылдың июнь 25-те «Тыва Республиканың девискээринде арга-арыгларга онза байдалдың чурумун кириериниң дугайында»

№ 316 доктаалын күжүн чидирген деп санаар.

3. Бо доктаалды «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарга парлаар, «Эрге-хоойлу медээлериниң албан-езузуунуң интернет-порталына» (www.rgovo.gov.ru) болгаш «Интернет» информация-телекоммуникация четкизинде Тыва Республиканың албан-езузуунуң сайтызынга кириер.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш.КАРА-ООЛ.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ БАШТЫҢЫНЫҢ ЧАРЛЫКТАРЫ

Тыва Республиканың Баштыңының Хүндүлел бижии-биле шаңнаарының дугайында

Күш-ажылга чедишкinnerи болгаш саң-хөө системазыга хөй чылдарда ак сеткилдиг ажилы дээш шаңнаар.

Тыва Республиканың Баштыңының Хүндүлел бижии-биле

Ольга Васильевна ДОРЖУ-НУ – Тыва Республиканың саң-хөө сайыдының оралакчызы;

Ольга Ивановна СУХАНОВА-НЫ – Ак-Довурак хоорайның ча-

гыргазының саң-хөө эргелеп-башка-рылгазының начальниги;

Сергей Томурович ЧАБЕУУНУ – Тес-Хем кожуунуң чагыргазының саң-хөө эргелеп-башкарылгазының начальниги.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш.КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай

2015 чылдың сентябрь 7
№ 154

Шаңнаарының дугайында

Күш-ажылга чедишкinnerи болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг ажилы дээш шаңнаар.

Россияның болгаш Тываның демнежилгезиниң 100 чылын-га база Кызыл хоорайның үндезилеп тургустунганының 100 чылынга алдар кылдыр Тыва Республиканың юбилейлиг тураскаал медалы-биле

Елизавета Байыровна БАЙЫНДЫНЫ – «Россияның Чурукчулар эвилели» Бүгү-россияның чогаадыкчы хөй-ниити организациязының Тывада регионалдыг салбырының кежигүнү;

Борис Комбуй-оолович КАРА-САЛДЫ – «Тываның күрүне университети» дээди профессионал эртемниң Федералдыг күрүнениң бюджет өөредилге албан чериниң «Үлетпүр болгаш хамааты тудуг» кафедрасының эргелекчизи;

Анай Тулушевна МОХОВАНЫ – Улуг-Хем кожуунуң Шагаан-Арыгның «Уругларның уран чүүл

школазы» уругларга немелде өөредилгениң муниципалдыг бюджет өөредилге албан чериниң ыры болгаш хор башкызы;

Александр Ондарович ОЙДУПТУ – «Россияның Чурукчулар эвилели» Бүгү-россияның чогаадыкчы хөй-ниити организациязының Тывада регионалдыг салбырының кежигүнү;

Александр Сагдыевич ХЕРТЕКТИ – «Тыва Республиканың Алдан-Маадыр аттыг национал музейи» күрүнениң бюджет албан чериниң культура болгаш уран чүүл килдизиниң эргелекчизи;

Олег Кызыл-оолович ЧАШ-ООЛДУ – «Бүрениң психоневрологтук интернат-базыны» Тыва Республиканың күрүнениң бюджет албан чериниң директору.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш.КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай

2015 чылдың сентябрь 8
№ 156

ВЕРОНИКА КРАШЕНИННИКОВА ТЫВАГА КЕЛИР

Делегейниң «Евразияның интеллектуалдыг алдыны» шуулганынга киржири-биле РФ-тиң Хөй-ниити палатазының кежигүнү Вероника Крашенинникова Тывага келир.

Делегей аныяктарының бирги «Евразияның интеллектуалдыг алдыны»: Күзелдер, Перспективалар. Кады ажилдажылга» деп шуулганы 2015 чылдың сентябрь 18-тен 21-ге чедир Тываның найысылалыга болуп эртер. Оон темалыг беш шөлчүгештеринге ажилдаар киржикчилериниң, эсперттериниң болгаш кол удуртчуларының аттары билдингир.

Вероника Крашенинникова

— делегей харылзааларының талазы-биле көскү ажилдакчы, Россияның Хөй-ниити палатазының

кежигүнү, «Даштыкы политиктиг шинчилелдер болгаш эгелээш-киннер институту» коммерцияга хамаарышпас автономнуг организацияның чигине директору. Ол «Улуг хемчээлдиг азы регионнуң айыыл чок чоруу; ыйыдышкыннар болгаш озалдыг чүүлдер» деп шөлчүгешке чүве чугаалаар.

Шериг дугайында, күрүнениң эң чугула хөй-ниити чериниң дугайында РФ-тиң камгалал сайыдының чөвүлекчизи Андрей Ильиникий тайылбыр кылыр. Россияда Улустарның найыралы университеттиң юридиктиг институтунуң директору Олег

Ястребов делегейниң айыыл чок чоруунуң тургустунуп турар ханазына делегей организацияларының киржилгезин болгаш ролун: КНО-нуң эрге-

байдалын, коллективтиг айыыл чок чорук дугайында керээзин ролун болгаш туружун, Европа-Азия экономиктиг чөвүлелге дүүштүр каттыжышкынны, сай-

зыралдың Азия угла-нышкынын демдеглээр. Ол ышкаш үстүндө сөөлгү адаанывыс өөредилге чериниң делегей эргелериниң кафедрасының доцентизи Фридон Ананидзе делегейниң амгы байдалында регионнуң айыыл чок чоруунуң талазы-биле чүве

чугаалаар.

Россияның сураглыг удуртчуларының киржилгези-биле оон аңгыда дөрт «Ногаан технология-лар»; «Экономика болгаш сайгарлыкчы чорук: бизнестинг өвээ»; «Культура, өөредилге, сагыш-сеткилдиг ары»; «Туризм болгаш девискээрлерге ылгалыр демдектерни тургузары» деп темаларга ажилдаар. «Улуг хемчээлдиг азы регионнуң

биле ажил Федерация Чыгыш лелиниң камгалал болгаш айыыл чок чорук комитетиниң кежигүнү Оксана Белоконовнуң удуртчузы-биле эртер, аңаа студенттер болгаш республиканың аныяктары башкылары, а ол ышкаш даштык аныяктарның төлээлери киржилер. Делегей харылзааларының эсперттери ажилын сентябрь 18-та Улусчу чогаадылга бажыны эгелээр.

ТАЙЫЛБЫР:

Делегей аныяктарының бирги «Евразияның интеллектуалдыг алдыны»: Күзелдер, Перспективалар. Кады ажилдажылга» шуулганы Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолдун болгаш Уралда күрүнениң экономиктиг университетиниң ректору Михаил Федоровтун элээшкени-биле, Орус географтыг ниитилелдин болгаш Аныяктар херектериниң талазы-биле федералдыг агентилелдин деткинизи-биле эртер. Ону эрттериниң дугайында бодал республика Баштыңы Шолбан Кара-оолдун «Евразияның эртемденнериниң экономиктиг клулу» ассоциациязының оралакчы президентизи Михаил Федоров-биле моон мурнунда ужуражып турда тыптып келген. Евразия эвилелиниң эң идепкейлиг талалакчыларының бирээзи болуп ол академик Азияның географтыг төвүндө турар Тыва чаа күш оорар Евразия шимчээшкенинге дыка тааржыр деп санал турар. Михаил Федоровтун чугаалап турары-биле алырга, Тываның найысылал Кызыл хоорайдан Европаның болгаш Азияның кызыгаарында турар Екатеринбургту дамчыштыр Европаның географтыг төвү Дрезден чедир көвүрүг хевирлиг шугум тургустунар, ол чүгге ийи диптиг бурунгу ийи амыдыралды холбаштырып турар чер болур.

Бир звес Тыва чөпшээрэжир болза, Евразияның экономиктиг шуулганының үезинде ол күзелди оргкомитеттиң даргазы Михаил Федоров боттандырып болур. Эртемденнериниң Евразия клулу эгелээни, Федоровтун дөрт киржилгези-биле 5 чыл бурунгу үндезилеттинген бо шуулган амгы үеде доктаамаал ажилдап турар болгаш аңгы-аңгы чурттарның аныяктарын каттыштырар мөөнөтү күш апарган.

Евразияның ол төлөвилелинге тыва аныяктарның киржилгези аргаларының дугайында Шолбан Кара-оол биле Михаил Федоровтун даргай чугаалашканнар. Академиктиң Евразия каттыжышкынының өвээни Тываның киржилгези-биле тургузар дээн бодалын Тываның Баштыңы бүрүнү-биле деткээр. Регионну сайзырадырының федералдыг чазактың деткээни стратегиязынга ол дүгжүп турар, оон үстү кээзэ бо чылын тудуун катап эгелээни Кызыл — Курагино аразының демир-орук тудуу болур, ол орук Россияның чөөн чүкче, Азия-Океан чурттарынче үнеринге дуза болур. Оон аңгыда республика өске-даа төлөвилелдерни күүседип турар.

— Евразияның идеологиязы дээрге картада кандыг-бир топкан звес, диптерниң чурттакчыларын каттыштырар өзектиң дугайында чугаа болуп турар — деп, Тываның Баштыңына эртемден чугаалаан. — Европаның болгаш Азияның географтыг демдектерин Кызыл болгаш Дрезден, кызыгаарда турар Екатеринбург ыңдыг өвөк болур. Оларның бот-боттарына көргүзөр чүүлдерин-ле хөй, чикээ Тываның тускайлаң культуразын, бурунгу чаңчылдарын, уран чүүлдүн эртинелерин, чижээ, скифтерниң республикада алдынып Дрезденниң кайгамчык чурук галереяларын аңаа кирип болур. Сонуургалдыг чугаа солчулгазынга, аңгы-аңгы чүүлдерде демнежилгези чүүлдерни дилеп тыварына быжыг үндезин ол болур.

«Бистиң аныяктарымыска экономиктиг улуг эгелээшкinnerге киржир, бодунуң күш-ажылын, чогаадылгалын, депшип болгаш мергежил талазы-биле өзүлдезин көргүзөр чаа-чаа аргаларны ажыдып турар Силерниң эгелээшкinnerге байы чедирер мен» — деп, Шолбан Кара-оол өөрүшкүзүн илереткен.

БАДЫЛААШКЫННЫҢ ТҮҢНЭЛДЕРИ

2015 чылдың сентябрь 13-те Тывага 65 соңгулда кампаниязынга, оон иштинде хоорай округунуң 2 төлээлекчи органны, 9-у муниципалдыг районнуң, 1 хоорайның болгаш 53-ү сумуларның соңгулдалары болуп эрткен. Бадылаашкынга 79536 соңгукчу азы республикада соңгукчуларның нити санының 70 хуузу киришкен.

Кызыл хоорайның Төлээлекчилер хуралының дөрткү чыыжына немелде соңгулдаларның түңнелин езугаар чаңгыс мандаттыг 4 округка хоорайның соңгукчуларының нити санындан 35,21-ден 47,09 хуу чедир кижиги киржип турда, «Чаңгыс демниг Россия» политиктиг партияның төлээлери тиилелгени чедип алган. Ак-Довуракка хоорай

округунуң төлээлекчилер органының бешки чыыжының соңгулдаларына чаңгыс мандаттыг 17 округка «Чаңгыс демниг Россиядан» 17 депутат соңгуткан.

Төлээлекчилер органнының депутаттарының 146 мандадынга 9 муниципалдыг районга соңгулдаларны эрткен деп санаан. «Чаңгыс демниг Россияның» 146 кандидадан аңгыда, РЛДП-тен 4 кижиги, РФКП-тен — 10, «Россияның патриоттары» партиядан — 9, «Россияның коммунисти» партиядан — 1, бодун депшиткеннер 93 кижиги бүрүткеткен. 71,64 хуудан 89,92 хуу чедир соңгукчулар киржип турда, «Чаңгыс демниг Россиядан» 132 депутат, бодун депшиткен 13 кижиги соңгуткан. Эрзин

кожуунуң төлээлекчилер органынче чаңгыс кандидат соңгукчуларның чедер ужуруг үнүн албаан. Чадаанага эрге-чагырганың төлээлекчилер органының үшкү чыыжының соңгулдаларына чаңгыс мандаттыг 15 округка «Чаңгыс демниг россияжилер» тиилээр. 53 сумуга 513 округка 802 кандидат бүрүткеткен: 513 «Чаңгыс демниг Россия», 8 РФКП, 25 «Россияның патриоттары», 256 бодун депшиткеннер. Бадылаашкынның түңнелдери-биле «Чаңгыс демниг Россиядан» 448 депутат, РФКП-тен — 1, «Россияның патриоттары» партиядан — 5, бодун депшиткеннер 55 кижиги соңгуткан. Дөрт соңгулда округунуң депутаттар соңгуттунмаан.

Барри КЕРЗИН: «Энерелдиг болуру – аас-кежиктиң үндезини»

Ыдыктыг Далай-Ламаның хуу ижи, медицина эртемнериниң бодунуң тургусканы «Аль-Изм в медицине» бүгү деле-институдунуң президентизи Барри Керзин Тывада лекция-едалыг тайылбыр ажылын удуп турар. Ол Тываның не университетинге, меди-а педагогика колледжтерин-удентилерге, сургуулдарга, кыларга элзэн хөй лекция-ны номчаан.

Сентябрь 7-9 хүннеринде ыдышкын ажылы кылып ат-сураглыг буддист Барри Керзин Кызылда чу чогаадылга бажыңына арел сеткилдиг чуртталга темалыг лекцияны чыылган бараалгаткан. Кижилер арының хөй-ле четпес тала-а адааргаачал, кылыктыг, болуру ышкаш багай а-чаңнарын эдип ап, бот-арыңа эки хамаарылгалыг, ел сеткилдиг болур бол-кижилерниң аас-кежиниң зини ында дээрзин угаат-лекция дыңнап келген кижилерниң санында Тываның Шолбан Кара-оол со-гал чоруур айтырыгларын ыга салып, билдингир ха-арны алганнар. Чаагай кар-едип алыры, аас-кежик, ышыл, медитация дугайын-

да айтырылгарга харылар дыка өөредиглиг, солун болган. Барри Керзин угаан оожургадырының медитациязын канчаар кылырын улуска өөреткен. Кижилерге ынак болуру, кээргээчел сет-килдиг болуру, өршээп билири кижиниң кадыкшылынга кончуг эки салдарлыг, организмниң имунитетин быжыглаар. Багай сеткиишкин турбас болза, эки, чаагай, энерел сеткил кижини бүргөп келир дээрзин лектор онзагайлаан.

Хөй мурнунга лекция соонда ыдыктыг Далай-Ламаның хуу эмчизи, буддист лама-баш-кы Барри Керзинни Шолбан Кара-оол аяк шайже чалап алгаш, аалдап чедип келгени дээш Тываның чонунга буд-дисти өөредигни билдингир-биле тайылбырлап өөрткени дээш өөрүп четтиргенин иле-реткен. Лекция санында-ла кижини бодунуң сагыш-сеткил өзүлдезинге өөредигниң чаа талазын ажыдып, билип алыр. Барри Керзин биле Шолбан Кара-оол буддисти өөредигниң чамдык билиглеринге доктаап, кижини бүрүзүнүң чуртталгазының кармиктиг долгандырының дугайында, бо чуртталгазында канчалдыр амыдырап чоруурун-дан кижиниң келир үези, чоннуң, кижини төрөлгөткөнүң келир үези хамааржырының дугайында со-

лун чугааны кылганнар. Чазак Баштыңы тураскаал кылдыр Барри Керзинге эм ойттуг шай биле ийи шаажаң аяк немелде-лиг тыва угулзалыг суй белекти тудускан.

Улусчу чогаадылга бажы-ңына лекция номчаан соонда Барри Керзин найысылалдың мурнуу-барыын кезээнде тутту-нуп турар хүрээни барып көргөн. Шолбан Кара-оол аңаа хүрээ бажыңының төлөвилелин, ооң иштиги өрээлдериниң тургузуун таныштырган.

Барри Керзин тыва ламалар-биле хүрээ тудуун деткээниниң болгаш чаагай оруктуң мөргүлүн номчаан. Мөргүл номун, арыг-лаашкынны хүрээниң 25 тудуг-жулары база алганнар. Барри Керзин кижини бүрүзүнүң чет-кеш, оларның баштарын тудуп, бодунуң күжү, тура-соруу база күчүзүнүң кезин дамчыткан дег, ыт чок тургулаан.

Буддийжи башкы, эртемден эмчи болгаш лама-башкы Барри Керзин Тываның Баштыңы Шол-бан Кара-оолга чонунуң шажын-чүдүлгезин хөгжүдеринге сагыш салышкыны дээш өөрүп чет-тиргенин илередип, келир үениң хүрээзиниң улуг фото-чуруун Ыдыктыг XIV Далай-Ламаның бодунга дамчыдып бээрин аазаан.

Буддийжи башкы, эртемден эмчи болгаш лама-башкы Барри Керзин Тываның Баштыңы Шол-бан Кара-оолга чонунуң шажын-чүдүлгезин хөгжүдеринге сагыш салышкыны дээш өөрүп чет-тиргенин илередип, келир үениң хүрээзиниң улуг фото-чуруун Ыдыктыг XIV Далай-Ламаның бодунга дамчыдып бээрин аазаан.

гайында немелде дыңнадыг:

Улуг гидравликтиг маши-наларлыг болгаш амгы үениң техниказы-биле үш колонна волокно-оптиктиг харылзаа шугумнарын чадар талазы-биле ажилдарны кылып турар. Бирги колонна Шанчыга тудуг ажилдарын дооскаш, Көк-Хаак болгаш Авыйган суурларның уунче ажилдарны кылып эге-лзэн. Ийиги колонна Сизим суурже углаан. Үшкү колонна Самагалдай — Хөл-Өөжү участогун доозуп турар, улаштыр Ак-Чырааже углаар.

Август 27-де ук колонна Каа-Хем сумузунче көшкен, Көк-Хаак, Авыйган, Сизим суурларның уунче ажилдарны кылып эге-лзэр. Каа-Хем кожуунуң де-вискээри малгаш-тулааларлыг участоктар-биле болгаш эртери берге арга-арыглар-биле ылгал-дыг, ынчангаш ажилдарны чүгле октябрь айда кылып доозар. Үшкү колонна Таңды кожуунда ажилдап турар, Успенка, Чал-Кежиг сумуларже чоокшулаан, оларны дооскаш, Ак-Чырааже углаар.

Сушь, Найырал база Тар-лагда демир-бетондан кылган тевискилерни тургузуп эгелзэн. Оларга Интернет четкизинче кирер wi-fi херекселдерин кожар. Ол дээрже Би-Хем кожуун-га «Чурагайның дең эвес чо-руун чайладыры» программаны күүседириниң төнчү чадазы болур.

Керээде айыттыг 987 километрден волокно-оптиктиг харылзаа шугумнарының ни-тизи-биле кылдынганы — 499 км. «Тывасвязьинформ» ААН үе-хуусаа чурумун үревейн турар.

Күүсеттинген ажилдар ду-

Бөмбүрзектиң судалы

ПУТИН БАЗА КАТАП КЫЙГЫРГАН

Россияның Президенти-зи Владимир Путин «нор-мандөртүнүң» чурттарының удуртукчулары-биле телефон дамчыштыр чугаалажып тур-гаш, Киев биле Украинаның мурнуу-чөөн талазының төлээлериниң аразына то-даргай дорт чугаа херек дээр-зин демдеглзэн.

Ындыг дыңнадыгны Кремль-дин парлалга албаны тараткан. «Минск дугуржулгаларының политиктиг негелделеринче, хамыктың мурнунда Украи-нага конституция реформа-зын чорударынче, Донбасстың регионнарының онзагай эрге-байдалын хоойлу езугаар хүлээп алырынче, а ол ышкаш тус чер соңгулдаларын эрттирерин бол-

гаш келдерел дугайында хоой-луну хүлээп алырын боттанды-рарынче кол кичээнгейни Путин угландырган. Ооң-биле хол-баштыр Киевти эрге-чагыргала-ры-биле чурттуң мурнуу-чөөн талазының аразына тодаргай, дорт чугаа херек» дээрзин ол дыңнадыгга айыткан.

«Нормад дөртүнүң» тала-зы-биле ажылды идепкейжи-дерин талалар дугурушкан, сентябрь 12-де Берлинге даштыкы политиктиг албан черлериниң удуртукчуларының чугаалажышкыннары болуру көрдүнгөн. Парижге октябрь 2-де Россияның, ГФР-ниң, Францияның болгаш Украинаның баштыңнары ужуражылгалар эрттирер.

СААКАШВИЛИ УКРАИН ЧАЗАКТЫ БУРУУДАДЫП ЭГЕЛЗЭН

Одесса областың күрүне чагыргазының баштыңы Ми-хаил Саакашвили Украин ча-закка олигархтарның чедирип турар салдарының уржуунда сөөлгү чылда чурттуң күрүне бүдүрүлгелери 100 млрд. ажыг гривна акшаны чидирген деп медеглзэн.

«Фактыларга даянып көрейн. Каайлы черинге хамаарыштыр. Одессаның каайлы черинге Киевтиң ыйыдышкыннарының уржуунда областың бюджетиде 400 млн. гривнаны чедир ал-баан. Ол дээрже ийи ай дургузун-да 800 млн. когарал-дыр, ооң-биле Одесса-Рении аразының оруун-даа тудуп болгай, а ол дээрже Украинага аажок чугула орук-тур»--деп, Украинаның чазааның даргазы Арсений Яценюк ооң чазакка олигархтар

салдар чедирип турар дөп ме-деглелин хол-меге дээниниң соонда, Саакашвили дыңнаткан.

Чазакты Яценюк даргалап эгелзэн соонда албан-дужаал элзэннерниң хээли алыр чо-руу бажын ашкан дээрзин Саа-кашвили демдеглөп турган. Черле ынчаш, ол чазактың бол-гаш ооң даргазының ажил-чорудулгазының түннелинде күрүне бүдүрүлгелеринге чедир-ген когаралы 100 млрд. гривна четкен. Ол бүдүрүлгелерниң кириген орулгалары олигархтар-га барып турар. «Олигархтарның күрүне бүдүрүлгелеринден кир-ген акшаны үлежип ап турары дээрже оларның чазакка салдар чедирер аргазының улуу-дур. Фактылар ол эвес бе?» — деп, ол бадыткаан.

ЕЛИЗАВЕТА II РЕКОРД ТУРГУСКАН

Великобританияның ка-дын-хааны турган Виктория бодунуң албан-дужаалына 63 чыл, чеди ай болгаш ийи хүн олурган чүве-дир.

Ол чурттуң албан-дужаалга 63 чыл, чеди ай болгаш ийи хонук орган кырган-авазының авазының рекордун Елизавета II ашкан дээрзин BBC агентилел дыңнаткан. Мурнуку кадын-хаан Виктория 18 харлыында дүжүлгеге олурган, а Елизавета II—25 харлыында.

Елизавета II рекордка ам чеде берген, ооң чуртту баштап келген «стажы» 63 чыл, чеди ай (23226 хонук) болган. Моон

соңгаар чеже хире үе дургу-зунда ооң дүжүлгеге олурары билдинмес болгай, ынчангаш өгбезиниң рекордун Елизавета II ажып турары ол.

Рекордка четкен хүн өскелерден ылгалбас ужур-луг деп кадын-хаан негзэн, ол анаа ажил хүнү болур ужур-луг. Кадын-хаан өөнүң ээзи Филипп-биле Scottish Borders Railway демир-оруктуң байыр-лыг ажыдышкынына киржир. Ынчалза-даа албан-дужаалга рекордту басканын Темзеге салют-биле болгаш байырлыг чыскаал-биле демдеглээр деп турары билдинген.

ХИЛАРИНИҢ КЫЖАНЫ

АКШ-тың президентизи чораан Билл Клинтоннуң ка-дайы, амгы үеде ол-ла албан-дужаалга кандидат Хилари Клинтон чурттуң президен-тинге соңгудуп алзымза, Россияже ыйыдышкынны күштелдирер мен деп кыжа-нып турар.

Ындыг медеглелди ол Бру-кинс аттыг институтка бо-дун «хөй чүүлү кылыксаар кижилерниң бирээзи мен» деп мактанып тургаш, кылган. АКШ-тың күрүне секретары турган ол агай Москваны «Американы боой тудар болгаш күчүзүн сула-радыр дээш оралдажып турар» деп буруудаткан. Ол ышкаш Си-рияда Россияның шериглериниң

бар бооп болурун-даа, РФ-тиң Арктиканы шигээдип алыр дээн планының-даа дугайын үндезин чок чугаалап турган.

Ынчаар тоолдап-тоолдап ол агай эвилелчилер-биле демнежип алгаш, Кремльдиң күженишкыннерин чавырыл-дырар талазы-биле хемчегни алыр ужурлуг бис деп кыйгырыг үндүргөн.

Россияга хамаарыштыр Хи-лари Клинтоннуң чаңгыс меде-глели бо эвес. Ол мурнунда «Ис-лам күрүнезиниң» айылынын, Эбола хамчыының дугайын чу-гаалап тура, Москваның «чөңгээ чоруунга»-даа доктаап турган.

Интерфакс агентилелиниң материалдарындан.

«ЧУРАГАЙНЫҢ ДЕҢ ЭВЕС ЧОРУУН ЧАЙЛАДЫРЫ»

15 чылдың июнь 18-те бурга болган делегейиниң миктиг шуулганына Тыва убиканың Баштыңы ан Кара-оолдуң, Россия рациязының харылзаа ш массалыг коммуни-лар сайыды Николай Боровтуң болгаш «Росте-» хөй-ниити акционерлиг пелдиң президентизи Сер-лугинниң аразында Тыва убиканың девискээринге тияция төлөвилелдерин дырар талазы-биле кады ажалганы дугайында үш ыг чөпшээржилгеге ат-нган. Чөпшээржилгеге алаалыг харылзаа ачы-ның чаартылгазы болгаш гайның дең эвес чоруун дыры» федералдыг тускай алыг программаның бот-рылгазы көрдүнгөн.

тиң Чазаның 2015 чыл-прель 17-де үндүргөн ай-ны-биле бадылаттыг Республкананың социал-миктиг хөгжүлдизинче ган хемчеглерниң пла-ол сорулганы кириген. Республкананың Чазаның ы-биле «Ростелеком»

аниязы «Чурагайның эес чоруун чайладыры» амманың күүседикчизи «Тывасвязьинформ» и айыткан. Программаны дырганының түннелинде лдың төнчүзүңге чедир хемчээли 987 км 13 чурт-лыг черлерге волокно-тиг харылзаа шугумна-ОХШ) чорудар. Оларның ызынче Ак-Чыраа, Хөл-Успенка, Сизим, Көк-Хаак, ан, Найырал, Сушь, Тар-анчы, Хорум-Даг, Терлиг-ал-Кежиг кирген. Ырбанга,

Качыкка болгаш Хүтке электри хандырылганың даштыкы дөстөрүн киригже чедир баш-тай харылзааның спутник канал-дарын организаастар.

«ТСИ» ААН-ниң чингине ди-ректору Сылдыс Хертектиң дыңнатканы-биле, чаартылга талазы-биле ажилдарны күштүг сооктар дүшпээнде, кыска хуу-саа дургузунда чорудар дээш, «Алтайтелефонстрой» болгаш «СвязьСтройкомплекс» тускай-жыттыг бүдүрүлгелерни хаара туткан. Харылзаа шугум-нарын чорудар талазы-биле ниити тудуг ажилдарына мер-геззэн тускай специалистерниң дузазы-биле программаны боттандыраарының планы чогуур өйүндө күүсеттинер. ВОХШ шөөр талазы-биле кол-кол ажилдар чоруп турар берге дагыг ре-льеф, арга-эзимнер, малгаш-ту-лаалар болгаш хемнер турбуже, «Тывасвязьинформ» ААН ТР-ниң девискээринге «Чурагайның дең эвес чоруун чайладыры» программаны күүседир-биле хөй күш негеттинер ажилды үе-хуусаазында доозарын планнап турар.

Күрүне программаны эвээш чурттакчылыг ырак черлерниң соталыг харылзаа база интер-нетке кирерин шапкынчыдар, чурагайлыг телевидение (IP-TV), IP-телефония, күрүнең бол-гаш муниципалдыг хандырыл-галарны электроннуг хевирге алыр органы ажыдар, социал объектилерниң, оларның иштин-де школа, эмнелгелерниң, почта салбырларының болгаш өске-даа күрүне албан черлериниң аразында медээлерни дүргөн солчур органы бээр.

Күүсеттинген ажилдар ду-

ТӨӨГҮНҮ ХАЖЫТПААЛЫҢАР, ЧОНУМ

«Муниципалдыг тургузунун үндезилеттинген оюн демдегелеп турар кожууннарның чурттакчылары республиканың ол девискээринин сайзыралына улуг салышкынны кириген кижилерниң аттарын мөңгөжидер уjurлуг. Юбилейлиг хүндээрге муниципалитеттерни тургузуп турган кижилерниң төөгүзүн болгаш оларның ачы-хавыязын демдеглээр-дир. Төөгүлүг кижилерниң аттары-биле кудумчуларны адаар, шаңналдарны тургузар, оларның ачы-хавыязының дугайында хөйгө чарлаар, өгбелерниң аттарын чон билер уjurлуг».

Мындыг медегелелди Тываның Баштыңы-Чазаның Даргазы Шолбан Валерьевич Караоол боттарының тургустунган оюн демдегелеп эрттирип турган районнарның байырлыг хуралдарына хөй удаа чугаалаан.

Үстүнде айыттыганы саналды бүгү эрге-чагырганы бодунун холунда тудуп алган оор чыгырыкчы бүрүзү кичээнге алыр уjurлуг. «Эрткен үе чокта, келир үе тургустунмас» дээр болгай.

«Шын сөстө буруу чок, чөре-меде сөөк чок» деп тыва чонунун үлгөр домаанда ханы утка бар-дыр ийин. Факт-факт болуп демей артар апаар. 2014 чылдың июль айның эге хүннеринин бирээзинде Кызыл кожуунун 70 чыл оюн бүгү Тыва масштабтыг (республика деңгээлдег улуг байырлал кылдыр дээрим ол — Авт.) эрттирерин «Кызыл кожуун» муниципалдыг районнун чыгырыкчызы Валентин Иванович Енданның хүлээп алышкынына албан-биле киргеш, оларның-биле улуг чугааны чорудуп, бодунун Тываның Баштыңының чанында Хөй-ниитиниң эгелекчи саналдар чөвүлелиниң кижигүнү эргемни ажыглап, кожуунга байырайы эрттирерин оларның мурнунга дорт саналдааным шын, чонум. Херек апаар болза, ону факт-барымдаалар-биле ай, хүнүн, чылын адап тургаш, шыныдып-даа болур мен. Чижээ, кожуун чыгырыкчызы 2015 чылдың февраль 18-те кожуунун Төлээлекчилер хуралының үезинде: «Бо чылын (2015ч.) районнун тургустунганын бээр 70 чылын демдеглээр кылдыр энир чылдагы (2014) планымыска көрүп каан турган. Бо дээр Чигден акыйның эгелекчи саналы-дыр» — деп чугаалаан. Бо барымдааларны кожуунун хары-салгалыг ажылдакчыларының кезек чамдызы сактып-ла кээр боор. Бир-тээ, Кызыл кожуунун чыгырыкчызы В.И.Енданның адынче дилег кирип, саналонал үндүрген кижиге болганымда, Тыва Республиканың күрүнө архивиниң документтеринге даянып, кожуунун 70 чыл дургузунда чурттап эрткен оруунун төөгүзүнү кезик-чамдызының дугайында кыска чүүлү шорбарлап, ону силерниң кичээнге ийерге бараалгаттым, хүндүлүг номчукчу.

Кажан-даа, каяа-даа, кандыг-даа үеде кижиге бүрүзүнүн шынны хажыдар эргези чок деп билип чоруур мен. РСФСР-ниң Дээди Советиниң Президиумунун Чарлыныга үндезилээш, партияның Тыва область комитетинин 1945

чылдың август 23-те үндүрген шийтпирин езугаар, Кызыл кожуун тургустунган. Ол үеде Бии-Хем, Таңды, Каа-Хем кожууннарның дараазында девискээрлерин каттыштырып, чаа районну организаастаан.

Таңды кожуундан Эрбек сумузу (Эрбек суур — «ТАРН XII съездизи» аттыг колхоз), Каа-Хемден Көк-Тей сумузу (Көк-Тей суур) болгаш амгы «Чедер» курорт девискээринге турган төрөл бөлүктөрүн, ол үеде (1945 ч.) Кара-Хаак, Черби чурттуг малчын араттарның чайлагалары, кыштагалары турган черлерин, пионер лагери база Бии-Хем кожуунга хамааржып турган, Даспы сумузу — төвү Кара-Хаак суур (Чкалов) аттыг колхоз), Черби суур («Черби» колхоз), Чихачевка суур — Серсерлиг сумузу каттыштырган. Бөгүндө — (2015 ч.) Кызыл кожуун 1945 чылда тургустунганда-ла турган үстүнде адаттыганы суурлар болгаш кожуунун төвү Каа-Хем кайнаар-даа көже бербээн, эстип-хайлы бербээн, улам хөгжүп, сайзыралды ап эгелээн девискээрлеринде ол-ла ояар турар-ла-дыр.

Кожуунун улуг-бичии чону база ынак хоорайывыс чоргааралывыс, ынакшылывыс ында кирген Кызылывыс болгаш суурларывыс — төөгүнүң дириг херечилери бо ышкажыл. Чүгө мону чугаалап орамым ол: — Мээң хеймер уруумнун төк кээп дүшкен чери Кызыл — төрөөн хоорайы, дөргүнеги-дир. Улуг кызым биле ортун кызым иелээ Бай-Тайганың Тээли чурттуг уруглар чүве. Кижилерниң төрүттүнген черлери, өдөктери ыдыктыг болуп артар болган. Хамааты херектериниң актыларын тургузуп турган болгаш амгы үеде ол актыларны тургузуп турар албан черлериниң ажылдакчылары хоойлуну хажытпас уjurлуг. Чонун ачы-төлүнүн бажыңнардан алган документтерин оода-ла оларга берип каан чүве төлээде, чизе-даңзызын кылгаш, тускай журнал-дептерлерге демдегелеп каан турар болза эки-дир ийин. Чуртталгага чүү-даа туруп болур-ла болгай. Кызыл — мээң ынак хоорайым-дыр. Эртем-билигни-даа чедип алдым. Кызылдың хөгжүмү училищезин дооскан кезээвис-те чаңгыскурсчуларым чараш кыстар, оолдар эштерим-биле хоорайның Кочетов, Ленин болгаш Хем-Эри кудумчуларына өрү-куду кылаштап, хөглөп, хондур ырлажып тура хонганывысты кижиге канчап уттур. «Дүнеки Кызыл — ынакшылым сен, чоргааралым сен!» деп ырыны та чеже катап катаптаан бис. Санын санаары болдунмас, сеткил-сагыжымга кады өөренип чораан чалыы үелерим, эш-өөрүм дүжүмге болганчок-ла киргилеп кээр, «Дүнеки Кызылымны» иштимде химиренип ырлап алырымга, сагыжым ам дыштаныр.

Мындыг билдингир Тывада эң-не улуг кожуунун төөгүзүн сыр дедир кылдыр «эй» тыртып, төөгүнү хажыдып чоруп бээр деп чүве канчап турар боор. Шуут болбаан херек-тир бо. Кызыл кожуун тургустунуп турда чурттап турган арат-чон,

украиннун ынчангы чылдарында төрүттүнген, өскөн оолдар, кыстары кайын төнүп калган чүве деп, бо оранда чурттап, ажылдап болгаш ачы-төлүн өстүрүп, оюн оя, чирин чире чонунун аразында черле хөй кези чорлар-ла ыйнаан. 1945 чылда Бии-Хем кожуунун ажилчы чоннарның депутаттарының күүсекчи комитетиниң даргазынга, амгы үе езугаар алырга, кожуун чыгырыкчызынга — Кончук Охемчик олар ажылдап турган чорду. (Тываның күрүнө архивиниң документтеринге үндезилеп алган. — Авт.)

Чаа тургустунган Кызыл кожуунун чыгырыкчызынга Василий Чүлдүм 1945 чылда ажылдап эгелээн. Амгы үениң деви-биле алырга, төөгүнүң бедиинден харап ораарга, Кызыл кожуунун бирги чыгырыкчызы В.Чүлдүмнүн ат-алдарын катап тургузуп, оон ады, фамилиязын кожуунун төөгүзүңгө мөңгөжидип, алдын үжүктөр-биле кири бижиттинер уjurлуг. Районнун саң-хөө килдизиниң эргелекчизинге Тимофей Чылбак-оолович Найдан-оол, Иштики херектер яамызының Кызыл кожуунда салбырының начальнигинге Дмитрий Докучинович Пала болгаш өскелер-даа ук девискээрниң удуртубаштаар черлеринге ажылдап, боттарының күш-ажылчы үлүүн, чаа тургустунган кожуунун хөгжүлдө-сайзыралына бараалгадып, 1945 чылда Кызыл кожуунун баштайгы удуртукчулары болуп, оон төөгүзүңгө балалбас изин арттырганнар.

Тыва областың ажилчы чоннар депутаттарының күүсекчи болгаш СЭКП Тыва областың комитеттериниң 1945 чылдың август 23-те болуп эрткен, каттышкан хуралына август 25-ке чедир кожуунун удуртукчу кадрларын четчелеп тургузар дугайында шийтпирин хүлээп алганнар. Кызыл районнун бирги чыгырыкчызы Василий Караоолович Чүлдүм — 1947 чылдың ноябрь айның 24-те ээлеп турган бедик дүжүлгезинден халашкан хевирлиг чорду. (Оон ыңай истетге чорутпадым. — Авт.)

Баш бурунгаар чугаалап каайн, кыйгырыг үндүрүп тур мен. Тыва Автономнуг областың Кызыл районнун чыгырга даргазынга 1945-1947 чылдарда ажылдап турган, кожуунун эң баштайгы удуртукчузу турган Василий Чүлдүмнүн, улуг дарга-өгбениң, дөргүл-төрелдери, ачы-төлү, ачы-төлүнүн оолдар, кыстары, ха-дунмалары, кайын төнгөн деп, Тываның ырак-чоок кайы-бир булуңунда, хоорай, суурларының бирээзинде черле чурттап, ажылдап чоруур деп чүүлге бүзүрээр мен. Ынчангаш мээң бо үстүнде кыйгырымга оран-чурттуң кайы-даа булуңунда чурттап турарындан ылгалчокка, харыы сөстен берип, аргалыг-ла болза, Василий Чүлдүмнүн кандыг-даа болза, чурук-хөрүүн мээң адресимче дарый дамчыдып бээрин В.Чүлдүмнү таныыр, билер болгаш оон ырак-чоок дөргүл-төрелдеринден база чоок кижилеринден «Шын» солунну дамчыштыр дилеп тур мен. Адресимни редакцияда арттырып кагдым. Теле-

фон дугаары: 89235425690. Төөгүлүг кижилерниң ачы-хавыязын демдегелеп, оларның адын мөңгөжидер талазы-биле дилег-бижикти муниципалдыг район «Кызыл кожуун» күүсекчи эрге-чагырганың адресинче албан-бичии кириер мээң эргем бар. Амгы үеде Кызыл кожуунун Төлээлекчилер хуралының депутаты деп хөй-ниити хүлээлгем күүседип турар мен. Кыйгырыгны үндүрүп турар уjurум болза, Кызыл кожуун администрациязының бажыңының кирер эжик аксы ханазынга Василий Чүлдүмге тураскаал самбыразы (орустаарга мемориальная доска) тургузар талазы-биле районнун удуртубаштаар черлериниң удуртукчуларына аас-биле, бижимел-даа саналдаан кижиге болганымда, ук саналды ынчангаш «Шын» солунну дамчыштыр хөй-ниитиниң кичээнге ийерге бараалгаттым. В.Чүлдүмнүн ачазының шын ады база билдинмес болуп турар. Арай документтериниң хөй кезинде «Кара-оолович» деп каан чорду.

1941 чылда Бай-Тайга, Мөңгүн-Тайга, Өвүр, Сүт-Хөл, Чаа-Хөл болгаш Эрзин кожууннар тургустунган. Чүгө-ле ийик, 2011 чылда Чаа-Хөл районнун удуртулгазындан өскелери 5 кожуун боттарының девискээрлериниң төөгүзүн болгаш эң баштайгы удуртукчуларын хүндүлөп көргөш, кожууннарының 70 чыл оюн республика деңгээлинге демдегелеп эрттирген болгай. «Ол-бо МИЧ-лерге бистиң «ачывыста» Чаа-Хөл, Кызыл кожууннар катап тургустунган» деп-ле хөрээн «шаштынар», хөйгө көөргөттинер хевирлиг бистиң аравыста бир-ийи кижилер бо үеде тыттып келгени эпчок.

Районнарның юбилейлерин келир үеде демдеглээр уjurлуг девискээрлерге хамаарыштыр, чижээ, «Чаа-Хөл база Кызыл кожууннар катап тургустунган» деп аас этпейн, келир үеде болур байыр-найырын төлөтпө-биле демдегелеп эрттирип турарын күзеп каар бодаан ийик мен.

Чижээ, Бай-Тайга, Мөңгүн-Тайга, Өвүр, Сүт-Хөл, Эрзин кожууннарның чону-даа, чыгырга черлери-даа: «Катап тургустунган бис» деп, оран-делегей сыңмас кылдыр чоп «алгыржып» чарлаттынмас-тыр деп, черле хөй-ниитиге чугаалаар дээн сеткилимни хөрээмге шыгжап чордум.

улуг кичээнге ийи угланды эгелээни — факт-барымдаа.

1945 чылда Кызыл кожуун эге школаларының өөреникчилериниң ниити саны чонун 183 кижиге дең болган чордо. 1947 чылда 5 школа, 1948-чылда 8 школа, 1949-чылда 11 школа өөреникчилиг 8 школа чонун сайзыралды район алган. Кызыл кожуунун ынчангы шөлү 3 дөрбелчин километр хову чонун ээлээн турган. Ол үелерде кожуунга ниитизи-биле 11 колхоз 2 бичежек чер ажыл-агый бүдүрүлгө ажыл-чорудулгача чорудуп эгелээн. Оон уjurлуг 1949 чылда бүгү колхозтар телефон харылзаазын тургузар, ийи колхозтун төтө — суурларга электри станцияларын тургузар деп аткаарлап болбас кол сорулгалар кожуун чыгыргазының удуртулгазы мурнунга салдыган. 1940-чылдарда бүгү Тываның девискээринге эт, дүк, сүт болуп тараа дуjaарының албан курслары деп билишкын турган. Ынчангы Кызыл кожуун (1945-1950ч.ч.) көдээ ажыл-агый продукциязын дужа турганының сан-чугагайлар дес-дараалай көргүзүргө мөңгөжидип, этти колхозтар — центнерни, хуу кижилер — 30 дузалал ажыл-агыйлар 18 центнерни белеткээн. Сүттү чорудузалал ажыл-агыйлар бүдүрүп турган болгаш оон плащы литрге дең турган.

Эрткен векте 1946 чылда Кызыл кожуунга чоруткан чизезиниң түңнелин езугаа сан-фактыларны көргөшкөрейн. Мыйыстыг бода мен 2120 баш, сарлык — 12, төө — 20, төрүүр инекти 2128 баш чедир өстүрген турган. Кызыл районнун тургустунганын бээр 30 чыл оюнда (1975 чылда) кожуунга 5 совхоз, 2 колхоз, Чербинин ыяш белеткээр туургузу, Терлиг-Хаяның чурттуг бүдүрер бүдүрүлгези, «Тыва» көдээ тудугнун КМК-62 чыгыштып, ажыл-агый чорудулгалар тургускулаан турган. Ол үеде районнун чурттакчыларының ниити саны — 13 муң кижиге болза, кожууннун 50 чыл оюн куп, ажыл-амыдыралды түңнө байырлаар уjurлуг турган үеде (1995ч.) чурттакчыларның саны 23 муң ажыг кижиге чедир өскөн. Кызыл районнун тургустунганын бээр 70 чыл юбилей бо чылын сентябрь 18-те (2015 чылда) демдеглээр. Хоойлу езугаа (статистиктиг сан-чугагайлар) аайы-биле алырга, дээрим ол (Авт.) санаашкыннар-биле алырга, кожуунда ниитизи-биле 13 муң хире чурттакчы чон бардыр ни бадыткалдыг. Амыдыралды шыны-биле алыр болза, ук кожуунда чурттап, ажылдап турган кижилерниң саны 40 муң чедир турар-дыр ийин. Ынчап кээр Кызыл район дээрге Тывада эң-не хөй чурттакчылыг бир уjur бурунгаар хөгжүлдөп турар уjurлуг дээни ханы калыг.

1995 чылда районга ниити 37503 гектар тарым шөлдүг, оон иштинде 2125 гектарны тараа культуралар ээлээн турган.

Танов ЧИГД

(Уланчылыг).

“Шын” солунуң 90 чылынга

ШУПТУ ЧАГЫДЫП АЛЫҢАР

хүндүлүг, ынаныштыг, чоруктуг, кажан-даа “Шын” солун! Мен бо-н-биле дең чыгы мен, чыл, тодаргайлаарга, 6 сээң назынынга чет-н. Ынчалза-даа барык дарың ортузундан эге-н “Шын” солун латин дылга рда, (ачам меңээ ном-турган) сээң-биле та-А 40 чылдардан амгы дир чүглө номчукчузу кижикчи, тарадыкчы-бараалган чор мен. 90 иштинде эки-даа, бер-елер турган. Бистиң база ниитилелдин орукче депшилге-дер-четпезин тодара-ген. Ол чүүл дээр-ге, да, Тыва автономну-турда, Тыва АССР-ы үеде Тыва Респуб-лычы бараан болуп Тыва Арат Республика ка эки сактып тур мен. ылдың төнчүзүндө, 40 эезинде ниити болуп олушкун дугайында ай-н.

Танды кожууннуң сумузу. Аңаа Кужурулуң бажын-Могай даанга чедир чурттап турган. Ол кезекке чарлы бер-ызы — Межегейниң турже, өскези Суг-

Бажының Кочетово сумузуңче чарылган чүве. Сумуга Оюн Сайын-Хөө акый (шола ады Сууртаалчы - “Агитатор”) хостуг үелерде кезек оолдарга келгеш, “Шын” солуну номчуп бээр.

Бир-ле катап бистиң кезек аалга Сайын-Хөө акый келир деп медээ дыңнаан бис. Улуг кижилер суртаалчы дарга кээр дээн дээш, ажи-чемин дээжи-зин белеткей-ле бээр. Суртаал-чыныамыр-мендизи-биле уткуп алгаш, шайлаан соонда, даалымба сумказындан чаа үнген “Шын” солуну уштуп эккел-геш, номчуур. Хирези 2-3 шак номчуур. Чүге дээр-ге малчын араттар боорга, малды тудар-азыраар, мал чеми белеткээр, эң ылаңгыя шаандагы чаңчыл болган бистиң өгбелеривистиң муң-муң чылдарда ажыглап келген аргаларын тайылбыр-лап чугаалаары дыка-ла солун. Чижээлээр-ге, амгы үеде барык малчыннар ажыглаарындан түвексинер. Ол чүүл дээр-ге, кааң чылдарда мал чеми арыг ишти, тайга эдектеринге си-генни бот-боттарынга долгап, ыяш будуктарынга кургадып, сигенниң өлөң, ногаан хевээр чулуктуг чүүлү бүрүн камга-латтырган турар. Хой малды тотпалаар, инекти хөөктээр дээш, оон-даа өске аргаларны ажыглап, азы чок болза, тыва

аялга чогаадып, сымыранып ырлаарга, кандыг-даа мал таар-зынып таалаар, эң ылаңгыя сүдүн элбээ-биле, эки туразы-биле бээр. Шеңне дазылын, чойган картын, артышты, ку-журну (дус орнунга) канчаар ажыглап турганын мээң сагы-жымда ам-даа артып калган.

Бир-ле катап солуну төндүр номчуур душта, мээң авам ачазы бодунуң үезинде Тибеттин төвү Лыхааска ба-рык 30 чыл иштинде сарыг шажынның философиязын өөрөнгөн болгаш, моол, кыдат, латин, тыва үжүктөрнү билер турган. Дарга: “Солуну дедир тудуп алган-дыр сен” — дээр-ге, “Мен черле ынчаар номчуур кижикчи мен” — дээш, алдырт-паан. А херек кырында бир солун номчуп билер кижиге номчуткаш, 4 арнын доктаадып алган болган. Ол чүүл дээр-ге, “Шын” солуну араттар чүглө боттарынга номчуткан эвес, өскелерге изиг күзелди-биле база. Оон ыңай бир солун чүве — тывызыктажыыр-даа турган чүве.

“Муң кара хожумну үш кара кошкар баштады” дээр-ге, дораан тыппайн-даа тур-дувус. Тывызык салган кижикчи тывызыктың баажызын (үнген дөзүн) солунда дээр-ге, соңнай-мурнай “Шын” солун деп алгыр-жып-даа турган бис. Ол үеде

янзы-бүрү өңнүг будук чок бол-гаш, кара өңнүг турган. “Шын” дээр-ге үш кошкары-дыр ийин.

Сөөлгү үеде “Шын”, “Ту-винская правда”, “Улуг-Хем” солуннарынга янзы-бүрү ай-тырылгарга хамаарышкан чүүлдерни доктаамал би-жий бээр мен. Номчукчулар ону билер. Эң ылаңгыя Улуг-Хем кожуунда. Ыры-танцы бөлгүмүн (Ак-Баштыглар дээр) чүглө кожууннуң суму-ларынга эвес, республиканың өске кожууннарынга, радио, телевидениеге каш катап үнгүлээн чүве, шупту билер. Концерттин программасында “Шын” солунга үнгүлээн, уран чүүлге хамаарышкан чүүлдер хөй, тайылбырлап-даа турар бис. Ол үези улуг шаанда-гы чаңчыл болган тыва ыры-ларны күүседирге көрүкчүлөр дыка сонургаар. Чамдыкта аныктар кайда-чүде бижээн деп айтыра бээр. Ынчан ха-рыы чаңгыс — “Шын” солунда дээр бис. Солуну чаа-чаа өөредиглиг, номчукчуну ха-ра туда бээр материалдарны үндүрер дизе, республи-ка масштабтыг редакция чөвүлелинден аңгыда, хоочун бижикчилерниң чөвүлелин тургузар болза эки. Аңаа күзелдиг, акша-көпөк дивес хоочуннары хаара тудар. Олар кожууннарда, суурларга

“Шын” солунуң номчукчула-рын көвүдөдип, янзы-бүрү те-малыг материалдарны чыры-дарынга дузалашкы-ла. Бо чылдың медээзи-биле 5 муң ажыг чагыдылгалыг, 260 муң ажыг тыва чонга алыр болза 5% — ол эвээш-тир. Мээң са-налым кожууннарда чагырга, хурал төлээлекчилериниң ор-ганы, бүгү-ле өөредилге чер-лери, албан организациялар күрүне саң-хөөлүг. Ооң каш акшазы-биле солуну чагы-дып ап болур. Чамдык кожуун-нарда кожуун чагыргазында, хурал төлээлекчилеринде, эң ылаңгыя чурттакчы суурларда “Шын” солунуң чагыдылгазы чок. Республикада 70 ажыг муң пенсионерлер бар. Оларның аразында улуг пенсиялыг ажылдап турар пенсионерлер дыка хөй. Олар кижикчи бүрүзү чагыдылгалыг боор ужурлуг.

Солунуң редакция бөл-гүмүңе, корреспонденти-лерге, номчукчуларга үениң аайы-биле, ооң негелдизи-биле кижилерниң сагыш-сет-килин хей-аът кирип, ам-даа улуг-улуг чедишкенин күзевиишан, эң кол чүве — ка-дыкшылды күзедим!

Дадар-оол ДАНЗЫН-ООЛ, ТР-ниң алдарлыг ажил-дакчызы, хоочун номчукчу, бижикчизи.

Шагаан-Арыг хоорай.

ЫГ СӨСТҮГ АВА, КЫРГАН-АВА

алганың чаяакчызы ава эзде-ле чылыг куспаан алган, уруг-дарыыңа эзин берген, оларны эр-те өөредир дээш бурун-эң, өглөп-баштаан, ажи-акташкан чоруур. Ындыг ырган-аваларның бирээ-Ивановна Ойдушту тарага таныштырайн.

не шаандан тура орлан-руг болуп өзүп келген. эрге-ле, ада-иези кодан мал-маганның улус чо-аар-ла ол ава-ачазының ижинге дузалажып, ган бажы дозуп, инек кадаржып өскөн. Аныяк «Ак-Чыраа» совхозка п ажилдаан. Малчын өскөн болгаш, ажил-эзи-биле мактадып-даа Амыдыралының аайы-азында Орукку-Шынаа-келгеш, школаның ин-га поварлап ажилдай жылдап келген үезинде р, шалыпкын болгаш ииниң хүндүткелин чаа-

ылдан эгелеп «О-Шынаа» малын хүлээп алган. ижиниң ажылы чымыш-кыш чок, амыр-шөлээн болур. Бичизинден-не

каан малчын ава 5 уруглуг. Уруг-ларын эрес-кежээ кижилер кыл-дыр өстүрүп, бут кырында тургу-зуп алган. Оларның улуу Чечек Өдекей — дээди эртемниг башкы, амгы үеде Тес-Хем кожуунуң чагыргазында ажылдап турар. Оглу Орлан Ойдуш — «Деспең» көдээ ажил-агыйының мурнакчы малчыны, уруу Ой-Яна Санчат — О-Шынаа сумузуңуң баштыңы, хеймер оглу Айдаш Ойдуш — муң малдыг аныяк малчын. Ол хөй санныг уйнуктарының ынак, чылыг сөстүг кырган-авазы.

Хөй чылдарда үре-түңнелдиг ажылы дээш көвей шаңнал-макталдың эдилекчизи. Маадыр ие деп бедик, төлөптүг ады-биле алдын сылдыс орденин алган бол-гаш өске-даа хүндүлөп бижиктер-лиг күш-ажылдың хоочуну. Амгы үеде уругларын каракажып олу-рар, оларның сүмөлөкчизи, дагы-ныкчызы. Холу чөмзиг, огородунда ногаа аймаан чылдың-на тарып, өстүрүп чоруур ажылгыр, кежээ ава, кырган-ава. Мал кадарып чо-раан-даа болза, огородка ногаа тарыырынга кончуг ынак, аңаа сонургалы бедик. Ынчангаш чай боорга, ногаазын тарып өстүрер чаңчылдыг. Хостуг үезинде холу куруг олурбас, дааранып шевер-леттинген орап.

Чырык сеткилдиг, чоннуң сагыш-сеткили-биле тудуш харылзаалыг, амыдыралга туржусерт-даадивес, ажил-амыдыралын холдан сал-байн, дыңзыг тудуп чоруур, чоннуң аразында хүндүткелдиглерге Хер-релмаа Ивановна дорт-ла хамаар-жыр. Үлөгерлиг, чылыг сөстүг маадыр иениң дугайында бижээн чүүлүмү «Ие чокта шүлүкчү-даа, маадыр-даа турбас...» деп Максим Горький чогаалчывыстың мерген сөстери-биле доозайн.

Ася БАЗЫР-ООЛ.

АМЫЗЫНГА ЧЕТТИНИП БОЛБАС

Бүгү-делегейниң кадык камгалап организациязы бодунуң тынынга четти-нер чоруктарны болдурбазы-биле чыл санында сентябрь 10-ну суицидтерге удур Бүгү-делегейниң хүнү кылдыр демдеглөп эрттирип турар.

Бодунуң амызынга четтинер чоруктар делегейниң кайы-даа чурттарында бар болгаш сан-түң езугаар алырга, күш-биле өлүрүүшкүннерниң чартык кезии чедип ту-

рар. Бодунуң амызынга четтинери дээр-ге, эң-не берге хилинчек, харын-даа аар нүгүл.

Тываның сагыш аарыгларының эм-нелге (психбольница) ол хүн 16 шакта Кызылдың Арбат шөлүңге аныктарның кижилге-биле флешмоб эрттирген. Флешмоб дээр-ге, кижилер хөй чыгыр черге кандыг-бир айтырыга улустуң ки-чээнгейин хаара тудар сорулгалыг мас-салыг танцы хевирлиг шимчениглер. Бо удаада флешмобтуң кижикчилери аныяк кижилерниң амызынга четтинер чоруктарны болдурбазыңче кыйгырып, бо айтырыга улуг улустуң, ада-иелерниң кичээнгейлиг болурунче угландырган көргүзүлгөни кылганнар.

Психологтар, психотерапевт эмчилер Арбат шөлүңге кижилер-биле чугаалажып, бодунуң байдалын хынаар тест бижиктерин үлөп, «бүзүрел телефоннары» бижээн лис-товкаларны таратканнар.

Бистиң корр.

М. НОРБУНУҢ тырттырган чуруу.

● Чагаалар аразындан

ХӨӨР, БОЙДУС БОЛГАШ КИЖИ...

Хөөр, бойдус, киж. Оларның харылзаазы бар, турган-даа, турар-даа. Медерелдиг киж төрөлгөтөн ол билишкннерни долгандыр бодап, сайгарып чораан болгаш сайгарып чоруур.

Кижиниң чуртталгазы бар турда хөөр база турар. Хөөрлер шаанда Россияга монастырьлар болгаш церковтар чанынга тургулаан. Шак ынчаар XIV чүс чылга чедир церковтарның чаны – чевег-хөөр кыдыр кара чаңгысчер ол турган, азы тодарагайы-биле чугаалаар болзувуса, чевеглер аңаа турган. Церковтар болгаш монастырьлар чоорту кода-хоорай иштинге апарган, хоорайлар өскөн. Ынчангаш ол чүүл үениң өскерлип, чаарттынып келгени-биле база өскерилгелерге таварышкан. Тодарадыр болза, Петр I 1723 чылдың октябрыда үндүргөн чарлыгы-биле, «билдингир аталдарлыг кижилерден» аңгыда, хоорай иштинге кымны-даа церковтар чанынга хөөржүтпес апарган. Хоорайлар өзүп, киж баш саны база көвүдөп келген. Ынчангаш хоорайның хөөрлери оң кыдыг-кызыгаарына турар ужурлуг болу берген. Ол үеде үндүрүп турган хоорай-дүрүмнер-биле алырга, хөөр-чевег хоорай черниң кыдында бажың-балгаттан ыраагы 100 сажень (213 м.) болур, а көдээ суурларга – 250 сажень болур деп доктааткан турган. А эрги хөөрлер дугайында база утпааннар. Хөөр турган черге тарылга шөлү кылбас, бажың-балгат тутпас, кандыгдаа тудуг ажилдары чорутпас дээрзин хаанның чазак база бодунуң үезинде доктаал-хоорайларынга быжыглап, чу-

румчудуп чораан. А хоорайлар иштинде хөөрлер ам харын национал-төөгү тураскаалдары (некропол) апарган. Олар камгалалда, эрге-хоойлу-биле кадалаттынган. Шак ынчаар Новодевичий, Преображенский, Даниловский, Пятницкий дээш, оон-даа хөй чевег-хөөрлери, төөгүнүң культурулуг тураскаалдарын чон эки билер. Оларның аразында чамдыктарын харындаа ЮНЕСКО-нуң культурулуг салгалы кылдыр адааннары-даа бар. Оларның бирээзи XVI чүс чылда сагыл четтирген хөр-рээжен кижилер хөөржүдүп эгелзэн, сөөлзүредир билдингир кижилерниң мөчү-сөөгүн шыгжаан Новодевичий аттыг чевег-хөөр шак ындыг чергелиг.

Чевег-хөөрлер чоннуң аайы-биле аңгы-аңгы: дайынчылар хөөрү, домзактааннар хөөрү, инфекциядан чок болганнар хөөрү дээш, оон-даа өске хөөрлер XIX векте-ле аңгы-аңгы турганын төөгү билер. Бистиң билиривис-биле алырга, Иркутск облазында япон хөөр бар-дыр. А Бурятияда ламалар хөөрү аңгы-ла болгай. Буряттар хөөрү Улан-Удэ хоорайда база аңгылаттынган. А мусульман чоннуң чевег-хөөрү шаанда тура-ла база аңгы чораан. 1956 чылга чедир Данилов чевег-хөөрүне кара чаңгыс-ла мусульман хөөр турду. А моолда орус хөөр бар. Ында орус чон бодунуң чаңчылы езу-гаар, чер казып, маанай тургузуп, хөөржүдүлгө кылып каан. Сөөлгү үеде ук чевег-хөөр ажаалда-тежээлде чок чыдар дээрзин аңаа барган орус чон дүвүрел-биле чугаалап турар апарган болгай. Моолдар-даа, тывалар-даа киж ажааттынган соонда, чевегге барбас болгай.

Ынчангаш Моолда орус чевег-хөөрнүң ажаалда чок болганы оон-биле тайылбырлаттынар.

1917 чылда Совет эрге-чагырга шажын-чүдүлгени күрүнөдөн аңгылаар дугайында декрет үндүргөн соонда киж хөөржүдүлгезинге церковтарның салдары читкен.

А Россияга чевег-хөөрлер кажан-даа кым-бир кижиниң хуу өнчүзү чорбаан. Ону улуг Русь тода хыналдага тудуп чораанының бир херечи-зи ол ышкажыл. Чевег-хөөр күрүнениң болуп чораан болгаш болуп артар-даа ужурлуг.

Бистиң Тывада орук кыдында тургускулаан хөөр бе, чевег бе, азы тураскаал бе, мындыг чүүлдер бо-ла таваржыр. Орук озал-ондаа болган черге кижилерниң амы-тынындан чарылган черлерге тургускан тураскаалдар хире. Ол чүүл артык ышкаш-дыр. Ол черде чок болган кижиниң мага-боду шыгжаттынмаан-дыр база ол чевег-хөөр эвес-ле-дир. Бо мындыг чергелиг чүүлдерни Тывадан, Россиядан хөйү-биле көрүп болур. Кожавыс Моолда орук кыдында «тураскаалдар»-даа, калбарып чаптылган чевег-хөөрлер-даа көзүлбес дээрзин ол чуртче ынаар кирген киж бурзүз эскерип-ле тур боор. Моолдар киж хөөржүдүлгезин онзагайлап кылыр, чер каспас, боттарының езулал-чурумун ыяк сагып чоруурлар. Киж ажаар черге хөрээжен улузу барбас, ынаар чүгле эр хиндиктиг кижилер баар. Ыракче, киж четпес черге аппарып каар дээрзин билер бис. Ам харын Улан-Батор хоорайда крематорийни тудуп алдылар.

Мен, бодум хуумда, чевег-

хөөр дээрге чүгле кижилерге хамааржыр чүве деп билип чораан мен. А Европага чамдык черлерде чон бодунуң ыдын, диизин хөөржүткенин база көргүлөдүм. Ында киж элдепсинер чүве-даа чок. Олар база киж ышкаш дириг амытаннар-дыр, кижиниң чоок хайыралыг өңүктери-дир. А Моолда динозаврлар чевээ деп чер барын хөй-ле кижилер билер боор. Ында Нэмэгэтин ыйгылаажын, хөй-ле сөөктүг болурга, ынчаар адаан. Бир географ Б. Чудинов 1932 чылда ону мынчаар тодарадып бижээн: «...динозаврлар сөөгүн кырлап, бо тевелер бир хун чыгыгы чортуп келдилер». Чаңгыс бо домактан алырга, кайы хире делгем черде ол сөөктөр чаптыла берген, хөй черни ээлеп чыдар-дыр. Ынчангаш ынчаар адаан хире.

А тывалар база ыдын хөөржүдүп чораан болгай. Эки ыды өлүрге, тыва киж оон аксыңче чаг сукаш, кудуруун кезе шапкаш, бажыңга сыртап каар чорааны улуг ужур-уткалыг. Бо езулалды кылып чоруур кижилер ам-даа арбын дээрзи билдингир.

Тывалар киж өлүрге оон мага-бодун канчаар ажаап чорааныл... Өрттедип (кремация) чораан бе... Бо дугайында кандыг-даа медээ чок. Оозун бо-даарга, кремация кылбайн-на чораан боор... Киж өлүрге бурунгу Тывага ону энчекке ораагаш, ырак черге аппарып салып, езулал чораан.

Кремацияны Бурунгу Грецияга кылып эгелзэн турганын төөгү сактыр. Гректер өлгөн кижиниң мага-бодун өрттедирге от оон сүнезинин арыглаар деп санап чораан-

нар. А Бурунгу Рим үе бээр чок болган кижвай кылгаш, оозу-биле өрттедип эгелзэн. Бисте 400 чылда христианство хорукан. Ону чүгле XVIII чүс катеп эгелзэн. Тодар болза, 1869 чылда, Францияга болган бүгү чон эмчилер конференция «дириг кижилерниң шылын камгалаары кремацияны кылып дегырыг үндүргөн. Оон Европа чурттарына, рикага, Австралияга цияны кылып эгелзэ Тускай суугу база тут ынчаар 1878 чылда Ан болгаш Германияга ба крематорийлер туттун Россияга бирги крем Влывосток хоорайга тунган. Хаанның чазак турбуже, 1917 чыл чет бо туттунган кремат чүгле Ашпас хунуң чур хамаатыларына ах турган. А 1920 чылды кабрда Петроградка чылда Донской монасты крематорийлер туттун Россияның 10 шаа хоорында крематорийлер турган. Кремация кылып-зы-биле бирги черде хунуң чурту, Япония ында чок болган кижилер 98% кремациялап турар ги черде Чехия (95%) соонда Англия (69%). А чанывыс Моолда крематорий туттунган зылга крематорий бээр ырак сыннар ах эвес апарган хире, чүге үе боду-ла ону негеп ийин.

С.К.

Тожу кожуунда

Ырак, ыржым булуңда

Тоолдарда казанакчыгаш ышкаш борбак ыяштан тудуп тургускан, хөнү сынныг, мөңгө ногаан шивилер-биле бүгү делегейден камгаланган дег бүзээлеттирип алган чараш бажың — Тожу кожуунуң өг-бүлө болгаш уругларның социал камгалал төвүнүн оран-савазы ол.

Чуртталгазының берге байдалына кызгадаткан уруглар ында чурттап турар. Олар ук социал төпке бир айдан чартык чылга чедир, өг-бүлөзүнде байдал чавырлып, турумчул бээринге чедир чурттап болур. Орталанып келген ада-ие, кезек үе эрткенде, уруг-дарыын чандырып алгаш баар, а бир чамдыкта назы четпээн уругларны ажаап-тежээриниң айтырыгларын шиитпирлээр тускай килдисче харысалга чок ада-иени кыйгырттып, оларның ажы-төлүнге хамаарыштыр эргезин казырынга-даа чеде бээр. Мында уруг-дарыгның кол нуруузу — бот, аныяк иелерниң ажы-төлү. Артканнары хөй уруглуг болгаш чедимче чок өг-бүлелерден үнгөн.

Төптүн хун чуруму уруглар садыны-биле дөмей: хүнде үш катап чөмненир, дүш соонда удуур, селгүүстээшкн,

кичээлдер. Ол аразында эге школаның өөреникчилерин дүште чөмгөрер, кижизидикчилер онаалгаларын кылдыртып дузалажыр.

Бо чылдың эге айы январьда төп 20 чылын демдеглзэн. 50 чылдар үезинде туттунган бажыңнар ам эргижирзэн. Төпте ийи салбыр бар: өг-бүлелер-биле ажилдаар болгаш социал дуза чедирер. Улуг эвес өрээлдерни оолдарның, уругларның чөмненир болгаш дыштаныр өрээлдерин кылдыр аңгылап каан.

Чылдан чылче төптүн ажилдакчылары боттарывыс шыдаар шаавыс-биле эрги бажыңны чаартып ап турар бис. Чоокта чаа шалазын солаан, хеп чуур машина база саткан. Оон ыңай изиг, соок суг дамчып турар кылдыр чаагайжыды кылырын күзеп турар бис.

База бир чидиг айтырыгның бирээзи — техниканың эргижирзэни. Ажилдап турар бажыңывысты ам-даа улгатырар сорулгалыг бис. Уруглар ойнаар шөл бичии, оон-даа өске кылыр ажилдарга чарыг-даар акша-төгерики ыяап-ла херек. Ынчангаш бо талазы-биле

ТР-ниң Дээди Хуралының депутаты Юрий Тыхеевтен болгаш даг-руда компаниязының чингине директору Андрей Листковтан дилзэн бис. Оон аңгыда байырлалдарда уругларга белек-селек садар акша-төгерики база чедишпес. Ыяап-ла деткиччилер дилээр апар. Деткимчезин көргүзүп турарлар база бар, оларга өөрүп четтирип турар бис.

Чайгы үеде кадыкшыл угланышкынныг «Дамырак» дыштанылга лагери ажилдап турар. Хөй уругларлыг болгаш орулгазы эвээш өг-бүлелерниң уругларын хаара туткан. Оларга кижизидикчи башкылар янзы-бүрү хемчеглерни эрттирип, ылаңгыя кадыкшылының байдалынче улуг кичээнгейни салган.

Амгы үеде «Школага дузалаш» деп акция чоруп турар. Кожуунуң сайгарлыкчылары, албан черлери төптүн уругларына деткимчени көргүзүптер дээрзинге идегеп, оларга баш бурунгаар четтиргенивисти «Шын» солунну дамчыштыр илередип тур бис.

Урана ЧИГЖИТ, Тожунуң өг-бүлө болгаш социал камгалал төвүнүн директору.

Араганың кырынга чам

Ие эргезин казыткан

Оглун эттээн кижиниң ие эргезин прокурорнуң негелдезин езугаар казаан.

Бо чылдың май 5-те РФ-тиң ИХЯ-зының муниципалитеттер аразының №8 «Кызылский» килдизиниң полиция пунктузунга Тожу кожуунуң назы четпээннер херектериниң талазы-биле инспекторунуң рапорту кирген, ында назы четпээн оглунга хамаарыштыр каржы-хагай чоруун ие кижиниң көргүзүп турарын айткан. Ийи харлыг оолдун авазы Лилия Лопсан дээрзи 2015 чылдың апрель 19-та эзирип алгаш, назы четпээн оглун эттээн, оон түннелинде чаш кижиниң сегели кемдзэн.

Ол факт-биле холбаштыр Лилия Лопсанга хамаарыштыр РФ-тиң КК-зиниң 116 чүүлүнүн 1 кезээ-биле кеземче херзэн оттурган. Ол херекти сайгарып турда, мурнунда-ла ол хамааты уругларының кижизидилгезинче кичээнгей салбайн келгени илерзэн. 2015 чылдың февраль 12-де Лопсан бичии уругларын кырган-авазына каапкаш, өөнүн ээзи-биле кады Тоора-Хем суурга арагалап турганнар. Ол бичии кижилерниң турар бажыңын хынап көөрге, оон хирлиг-чуттуу аажок, ижерчи аш-чем чок, оон уламындан уруглар чунмаан-даа, аш-чем-даа чивээ, аш болган.

Ол фактының уруксуз Тожу кожуунуң чагырганы чанында назы четпээн херектериниң талазы-биле миссия Лопсанны администивтивиг харысалгага олар Лопсан ол хемчегден түнүдүрбээн болгаш апрель 19-та база катап арага ижил алы ийи харлыг оглун эттеп каан.

Россия Федерациязы Конституциязының 38 чүүлү 2 кезээнде айытканы болза, чии уругларны азыраары, оны кижизидери ада-иелер эргези болгаш хүлээл болур. РФ-тиң Өлүм-сөөк кодекзиниң 63 чүүлүн езу боттарының уругларының жизидилгези болгаш өлүм дээш харысалганы ада-иелер алыр. Олар уругларының дыкшылы, күш-дамыр саралы, угаан-медерелиниң гумчалыг чоруу, мөзү-шөмү дээш сагыш салыр ужурлугу.

Үстүнде айыттыганы чарларга үндезилээш, район курору Лопсанның назы четпээн ийи уруунуң иези болур эргези казырының, оларны азыраары алиментини оон тыртары дугайында билдириниш.

Тожу районнуң судунче кичир Прокурорнуң негелдиг суд долзуу-биле хандырган Наталья Г.

Тожу районнуң прокурору

Тываның Чазаа Чаа Кышкы Одалга Сезонунга Белеткелди Сайгарган

ниң чылыдылга болгаш
тика сайыды Роман
оол кышка белегиниң
нда видео-селектор
илеткээн. Сайыттын
биле алырга, планын
ерни боттандыраарына
биле 140,2 млн. рубль
ренги көрдүнгөн, ооң
рубли — республика-
единден. Бо чылдың
1-ге чедир планын
азы 108 млн. рубльге
дырган. Ооң 17,4 млн.
бюджетинден,
ни — бүдүрүлгениң
акша-хөреңгизи.
2016 одалга сезо-
ныг-энергетика ком-
ниң объектиери 71
ен. 4 улуг котельная-
маарыштыр алырга,
актың — 75%, Шагаан-
— 65%, Хову-Аксының
Чаа-Хөл участогунуң
тен. Планнаттынган
хемчээлинден алгаш
зылдың ЧЭТ — 86%,
ерго — 82%, Тувгаз

— 30% (16,5%) кылдыган.
ЧЭК объектилерин кышкы
үгө белеткээринин эң чидиг
айтыры — телевири үе-
шаанда төлээринин кудуку
деңнелде болуп турары. Бо
хүнүн байдалы-биле алыр-
га, хереглекчилеринин ниити
өрези 1068,0 млн. рубль, ол
өредө электроэнергия дээш
657 млн. рубль, чылыг энер-
гиязы дээш 411 млн. рубль.
Өрелеринин үлүүндөн алгаш
көөрге, республиканың чурт-
такчы чонунуң өрези: чырык
дээш 54%, чылыг дээш 85%.
Суд таварыштыр өрениң чүг-
ле 24 хуузуң тырттырган.
ЧЭК бүдүрүлгелеринин ачы-
дузасы дээш чурттакчы чонунуң
хөй өрелиин Тываның Баштыңы
Шолбан Кара-оол демдегеп,
эвээш орулгалыг өг-бүлелерге
субсидияларны бээрде бүдү-
рүлгелеринин агар санынче
шилчидерин хоойлужудулга-
биле быжыглаарын ажил-
дап кылыр даалганы берген.
Муниципалдыг эрге-ча-

гырга органнары ЧКА ачы-
дузаларының төлевиринге
субсидия кылдыр адрестиг
социал деткимче дугайында
дыңнадыгны бээрин айткан:
«Кышка ЧКА бүдүрүлгелеринин
белеткелин, кышкы үеде чырык
болгаш чылыг-биле үзүктел
чок хандырылганы кожуун
удуртукчулары боттары хы-
нап, субсидия долдурар та-
лазы-биле тайылбыр ажилын
чорудуп, бүдүрүлгеге ол ак-
шалар четкен турарын чедип
алыры-биле телевир система-
зын организастаары чугула».
Ол талазы-биле Кызыл
хоорайда эки чүүлдер бар:
январьдан июль айга чедир
1621 кижиге ЧКА төлээринге
бюджеттен субсидияны дол-
дурган соонда, бүдүрүлгениң
агар санынче 27 млн. рубль
кирген. Чеди-Хөл кожуунда
адрестиг социал деткимче
дугайында тайылбыр ажилын
эки чорутканының соонда,
хоойлу езугаар ону алыр бол-
гаш алыксаан кижилеринин

саны ийи катап көвүдээн.
Ындыг болзажок акша-би-
ле бергедежип турар дыка
хөй хамаатылар бюрократ-
чы моондактар ужун күрүне
дузаламчызы болур социал
субсидияны долдуртуп шыда-
вайн турар таварылгалар бар.

Хуралга Хову-Аксы, Ак-
Довурак, Шагаан-Арыгда ко-
тельнаяларга хамаарыштыр
чугааны база чоруткан. Ко-
тельнаяларны ажилдады-
рынга белеткел ажилдарын
кыска хуусаада доозарын
удуртукчуларына онааган.

45 ХАРДАН ӨРҮ НАЗЫЛЫГЛАРНЫҢ ХҮРЕЖИНГЕ...

хүрешке делегейиниң
аразынга Япо-
сака хоорайга бол-
ылдаазынга Россия
язының шилиндек
ының кежигүнү, бис-
ыс чер-чурттууус
аткар 80 килограмм
илиг мөгелер ара-
мга-даа октаппайн
медальды чаалап
алган.

хоорайның тургус-
дан бээр 101 чыл
раскааткан спорт-
еглер республика
алынга хөйү-биле
Оларның аразын-
хүрешке 45 хардан
ылыг мөгелеринин
хоорайның күш-
болгаш спорт
ентизинин удуртул-
е 2006 чылдан бээр
эртирип келген.
ожуунуң муңчу мал-
публиканың Арзылаң
ергей Ынаалай 2006
режинге бүзүрелди-
ту онагларын октап
шүглүп үнгөн. Ооң
чылын республика
рының хүрежинге 4
мөгелеринин санын-
чораан Чөөн-Хемчик
Баян-Таладан Каң-
Сал чемпионнаан.
биле Тываның

демнежилгезинин база Кызыл
хоорайның тургустунганындан
бээр 100 чылдаанынга турас-
кааткан, «100 чылдың эң-не
шыырак мөгелери» деп адаан
306 мөгелеринин хүрежинге эрт-
кен чылын шүглүп үнгөн Сай-
ын-Белек Түлүштүн ачазы Тес-
Хем кожуунуң О-Шынаадан
Михаил Түлүш 2008 чылдың
хүрежинде шүүлгөн. 2009
чылда 45 хардан өрү назылыг
мөгелеринин хүрежи болбаан.
2010 чылда Тес-Хем ко-
жуунуң Кызыл-Чыраадан
республиканың шыырак мөге-
леринин бирээзи Василий Ча-
зыр чаңгыс-даа мөгеге октап-
пайн, шүглүп үнгөн. 2011 чылда
Кызыл кожуунуң Шамбалыг-
дан республиканың Арзылаң
мөгези Владимир Монгуш
чемпионнаан. 2012 чылда Каа-
Хемниң мөгези, республиканың
Арзылаң мөгези Геннадий Мон-
гуш бүзүрелди-биле шүүп
каан.
Республиканың Арзылаң
аттыг мөгези Маадыр Мон-

мөгези Амир Монгуш чемпион-
наан.
Бо чылын Кызыл хоорайның
101 чыл оюнга тураскаат-
кан 45 хардан өрү назылыг
мөгелеринин хүрежи «Совет
Тываның 5 чылы» аттыг ста-
дионга сентябрының 12-де
хоорай хүнүнде болуп эрт-
кен. Болуп эрткен маргыл-
даага хоочуннарның ниити
саны 32 мөгө болган. Ынчан-
гаш хүрештин кол судьязы,
республиканың Арзылаң ат-
тыг мөгези Седен-Очур Кара-
Сал баштаан судья коллегия-
зы аразында сүмөлөшкөш,
мөгелерни 2 аңгы бөлүккө
үскөш, хүрештирген.
Бирги бөлүккө 45 хардан
50 харга чедир, ийигизинге 50
хардан өрү назылыг мөгелер
хүрешкен. Оларның аразында
республиканың Арзылаң ат-
тыг мөгелеринин саны 5 кижиге,
Начын мөгелер 2 мөгө бол-
ган. Кажан бөлүк бүрүзүнге
мөгелеринин саны 4-4 мөгелер
артарга, оларны чаңгыс бөлүк

мөгези Каа-Хемден Геннадий
Монгуш, Бии-Хемден Мер-
ген Монгуш, Барыин-Хем-
чиктен Игорь Ондар, Сүт-
Хөлден Геннадий Монгуш
олар боттарының онагларынга
октадыпкаш, маргылдааның
5-8-ки шаңналдыг черлерин
үлөшкеннер.
4 эң шыырак мөгелеринин
аразынче Тываның Арзылаң
аттыг мөгелери Кызыл кожуун-
дан Владимир Монгуш, Чөөн-
Хемчиктин мөгези Маадыр
Монгуш, Сүт-Хөлдүн төлээзи
Амир Монгуш болгаш ук мар-
гылдаага кончуг эки хүрешкен
Улуг-Хем кожуунуң төлээзи
Саңгак-оол Ооржак олар кирип
келгеннер.
Оларның аразында бол-
ган хүрешке Маадыр Монгуш
Саңгак-оол Ооржакты октаан.
Амир Монгуш Владимир Мон-
гушту ажып алган. Чемпион
ат дээш хүрешке эрткен чы-
лын хоочун мөгелер аразын-
га шүглүп үнгөн Амир Монгуш
чемпион адын база катап ба-

чу езу-чаңчылдар чылында
тыва хүрешти чон ортузунга
суртаалдаар, ону улам чаар-
тыр, мөгө кижинин бодун чон
аразынга төлөптүг ап чоруу-
ру, оларның хүреш үезинде
кедер идик-хевин, содак-шуу-
даан чаартыры дээш, оон-даа
өске сайзыралдың болгаш
чаартылгаларның айтырыг-
ларын болуп эрткен хоо-
чун мөгелеринин хүрежинден
көрдүвүс.
Бистиң хоочун мөгелери-
вистиң аразында чыл бүрүдө Кы-
зыл хоорайның удуртулганының
эртирип турар 45 хардан өрү
назылыг мөгелеринин хүрежин
сонуургап, оларның үлөгер-
чижээн, чараш аргаларын
көрүп, оон өөренип алыр дээш
аныяктарның шак ыңдыг мар-
гылдаалар болурга аңаа кээп,
хоочуннардан билип, өөренип
ап турар чүүлдерин хөй.

Хоочун, чонунуң аразын-
да билдингир мөгө апарган
кижинин чон аразында чорааш,
сагыыр езу-чаңчылдары база
дыка хөй. Мөгө кижиге ак сагыш-
тыг, биче сеткилдиг, дузаар-
гак болур, бодунуң хүрешкен
удурланыкчызынга кара сеткил
кажан-даа бодавас, адааргак
болбас, улуургак, өш-өжээн
сүрүп хүрешпес дээш-ле,
баар! Шак ыңдыг аажы-чаңныг,
боттарының ниити байдалын
шак ынчаар ап чоруур хоочун
мөгелер болуп чоруурларын
эрткен маргылдаага хөй болга-
нын көрдүвүс.

Эрткен вектин төнчүзүндө
чаа эгелээн 100 чылдың эге-
зинде эрес-дидиминин, аваан-
гыр-кашпагайының, мөгө-
шыырааның талазы-биле
өскелерден ылгалып, тергии-
деп чораан экер-эрес, хоо-
чун мөгелеривистиң чонунуң
мурнунга үнүп кээп, чараш
девин көргүзүп, аваангыр-
кашпагай аргаларын ажылап
хүрешкенин «Совет Тываның 5
чылы» стадионга ол хүрешти
кээп көргөн чон магадап
көрдүвүс.

Владимир ЧАДАМБА.

Авторнуң тырттырган чу-
руктары.

Хоочун мөгелеринин хүрежин кээп көргөн ССРЭ-ниң алдарлыг тренери, амгы үеде Россия
Федерациязының дзю-до федерациязының президентизи Геннадий Иванович Калеткин, Кызыл
хоорайның мэри Владислав Товариштаевич Ховалыг шаңнап алган мөгелеринин аразында.

гуш 2013 чылда Тываның 45
хардан өрү назылыг шыырак
начыннарының аразында шыл-
гараан. 2014 чылда Сүт-Хөлдөн
республиканың Арзылаң

кылдыр каттыштыргаш, 8
мөгениң хар-назынын барым-
даалавайн хүрештирген.
8 мөгениң хүрежинге
Тываның Арзылаң аттыг

дыткап, тиилелгени чедип ал-
ган. А Маадыр Монгуш бо удаа-
да база катап үжүрлөшкөн.

Бо чылын бистиң респуб-
ликада чарлаттынган улус-

Фирменный магазин Askona

-Ортопедические матрасы
-Беспружинные матрасы
-Детские матрасы
-Защитные чехлы для матрасов
-Наматрасники
-Подушки
-Кровати

скидки до 50 %

тел: 5-35-15,

сot: 8-923-559-9919

г. Кызыл, ул. Калинина, 1Г

с 10.00 до 18.00

Общество с ограниченной ответственностью
торгово-производственная компания «Арболит» реализует

• Мини-АТС, телефония
• Охранно-пожарная
сигнализация
• Система контроля доступом
Структурированная
кабельная сеть
• Видеонаблюдение
• Электромонтажные работы

• Арболитовые блоки
• Огнезащитные покрытия
• Арматура
стеклопластиковая
• Наливные полы
• Теплые полы
• Базальтовая фибра
• Пропитки для бетона
• Строительные работы

ул. Оюна Нурседи, 54, т.: 8(39422) 3-70-11, 8-983-516-07-88, 8-923-397-42-71

УАЗ автомашинага

артык кезектерни

барын садып ап, чогуң чагыдып ап болур. Чагыдар болза, өртээниң 50 хуузу баштай төлөп алыр. Өртээ Новосибирск хоорайны. 20 хууга чедир чиигелделиг.

Магазин «Регион 17»,
Интернациональная кудумчузу, 115,
(2 дугаар каът) Тел. 8(394-22)-6-60-40,
8-913-358-08-88.

ИП ФАТЕЕВ А.Ю. ИНН170108166930

Телевирлиг үндезинге парлаан.

«ФОРСАЖ»

сады даштыкы
машиналарның артык кезектерин чиик
өртөккө үзе садып турар. Ол-ла садыг иш-
тинде чаа өөредилге херекселдерин бол-
гаш идик-хеп аштап чуур порошок, саваң
аймаа садып эгелзэн. Өртээ дыка чиик.

Адреси: Дорожная кудумчузу,
4 дугаар бажың, хем чары.

Харылзажыр телефону:
8-923-265-75-82

Телевирлиг үндезинге парлаан.

ФИЛИАЛ ФИТОЦЕНТРА «ПРАСКОВЬЯ»

Республика Тыва,
г. Кызыл,
ул. Сергея Лазо, 112
Тел.: 8-913-352-47-74

На правах рекламы.

ИНН 7707083893

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва
Республиканың Информатизация
болгаш харылзаа яамызы.

Кол редакторнуң хүлээлгезин
күүседип турар
Ш.М. СУВАН.

Индекс 667000. Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: кол редактор—2-01-35,
редакторнуң дузалакчызы — 2-30-69, редакторнуң оралакчызы
— 2-19-87, бухгалтерия — 2-18-10.

КИЛДИСТЕР: Ниитилел-политиктиг килдиз — 2-17-91, 2-17-05.
Экономика килдизи — 2-40-77. Социал камгалал болгаш хөй-
ниити амыдырал килдизи — 2-03-88. Очулга килдизи — 2-03-87.
Реклама, чарлал килдизи — 2-03-90, Тел/факс (394-22) 2-30-69.
Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.
Неделяда үш катап үнер. Хемчээли 3 парлаар ама.
Тираж 4603. Номерни парлагже дужааганы:
график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

ӨӨРЕДИЛГЕЖЕ ЧАЛАЛГА

Тываның күрүне университетинин кадрларның профессионал белеткелинин болгаш ме-
лин бидеринин институту дараазында мергежилдерге өөредирин чарлап тур:

*Бир чыл хуусаада профессионал эде белеткелге дараазында программаларга ба-
эрткениниң дугайында диплом тыпсыр:

1. Бухгалтер учеду, анализ болгаш аудит.
2. Саң-хөө болгаш чээли.
3. Экономика болгаш бүдүрүлгениң эргелеп-баш-
карылгасы.
4. Документилер-биле ажил болгаш архив
чорудулгасы.
5. Информастыг технологиялар.
6. Даштыкы дыл (англи).
7. Төөгү болгаш ниитилел эртеми.
8. Орус дыл.
9. География.
10. Күш-культура.
11. Логопедия.
12. Эге өөредилгеге коррекциялыг педагогика.
13. Школа назы четпээн өөредилгениң педагоги-
казы болгаш методиказы.

14. Эге өөредилгениң педагогиказы
методиказы.

15. Немелде өөредилгениң башкызы.
16. Педагогика болгаш психология.
17. Социал адырның психологу.
18. Социал ажил.
19. Ажил-амыдыралдың айыыл чок
башкылаарының теориязы болгаш методиказы.
20. Технологу өөредилге.
21. Көдээ ажил-агый бүдүрүлгезинин про-
зын болбаазырадырның технологиязы.
22. Хоорай тудуушкуну болгаш ажил-агый.
23. Туризм.
24. Дээди школаның башкызы.
25. Юридиктиг психология.
26. Юриспруденция.

*Башкыларга мергежил бидеринин кыска хуусаалыг курстары (16-дан 250 шак чедир):

*Күрүне, хамааты болгаш муниципалдыг албан-хаакчытарга мергежил бидеринин кыска хуу-
курстары (16-дан 250 шак чедир).

1. Күш-ажыл камгалалы.
2. Долгандыр хүрээлелди камгалаары болгаш
экологтуг айыыл чок чорук.
3. Бүдүрүлгениң хоралыг артынчылары-биле
ажылдаары болгаш ажылгаары.
4. Коррупция болгаш коррупцияга удур хоойлужу-
дуга.
5. Бюджет албан черлеринин хереглелдеринге
ажылгаары-биле барааннар садарының, ажилдар
кылырының болгаш ачы-дуза чедиринин талазы-
биле керээ системазы: эрге-хоойлу башкарылгасы
(ФХ-44).

Өөредилге ачы-дузаның чедиринин конкурзунга киришкениниң түңнелин езугаар азы чагыкчы-
гуржулга-биле мергежил бидеринин өске угланышкыннарын (темаларын) немелде ажилдап кирип:

Тургустунган бүгү айтырыгларны кадрларның профессионал белеткелинин болгаш мер-
бидеринин институтунун Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, 5 деп адресе турар өөредилге кезээден
ап болур. Харылзажыр телефону: 8(39422) 2-21-72, e-mail: fprktuv@mail.ru

Өөредилге ажил-чорудулгазын боттандыраарының лицензиязының сериязы ААА №001710. Бүрткү
гаары 1642, 2011 ч. 07.21-де.

Телевирлиг үндезинге парлаан.

ЧАРЛАЛ

Чадаана хоорайда
Комаров кудумчузу, 1 кв 1-де
Дус-Даг дузун садып база хой
дүгүңге, инек кезинге орна-
жып, хүлээп ап турар. Инек
кежи чаа болгаш эки дүрүп
каан болур.

Харылзажыр телефону:
8-923-268-82-58.

Независимый оценщик Серен Б.А.

Оценка всех видов иму-
щества квартир, земельных
участков, транспорта и обо-
рудований, оспаривание ка-
дастровой стоимости.

Предоставляются скидки
жителям районов Республи-
ки Тыва

Адрес: г. Кызыл, ул.
Кочетова, д.30 (Дом
профсоюзов) офис 24.
Тел. 8-923-383-95-47.
e-mail: bel.seren@yandex.ru

ИНФОРМАЦИОННОЕ СООБЩЕНИЕ

На основании постановления Главы кожууна - председателя Хурда-
ставителей Сут-Хольского кожууна Республики Тыва №38 от 11.06.15
проведения публичных слушаний по вопросу изменения вида раз-
го использования (назначения) земельного участка с кадастровым
17:09:0701015:74 по адресу: Республика Тыва, р-н Сут-Хольский,
Маадыр, ул. Самбажык, д. 41» в помещении СДК им. Самбажык с. Ас-
дыр, расположенному по адресу: 668160, Республика Тыва. Сут-Х-
район, с. Алдан-Маадыр, ул. Самбажык, д. 72 06 октября 2015г в 11
00 мин. по вопросу изменения разрешенного использования (наз-
земельного участка из категории земель населенных пунктов с об-
щадью 711 кв.м., находящегося по адресу: 668160, Республика Т-
Сут-Хольский, с Алдан-Маадыр, ул. Самбажык, д. 41 с кадастровым
ром 17:09:0701015:74, с разрешенным использованием (назначе-
ведения личною подсобного хозяйства на разрешенное исполь-
(назначение) - земельные участки для размещения объектов торг-
Письменные и устные предложения по данному вопросу могут б-
правлены организаторам публичных слушаний по адресу: 668150, Рес-
ка Тыва, Сут-Хольский район, село Сут-Аксы, улица Бурбу, дом 16, а-
страция муниципального района «Сут-Хольский кожуун Республики
тел. 83944521245, электронной почте: admsuthol@mail.ru контактно
Монгуш Чойганмаа Болатовна, главный специалист по земельным и
твенным отношениям.

Главный специалист по земельным и имущественным отно-
администрации Сут-Хольского кожууна Ч. М.

ИЗВЕЩЕНИЕ

В администрацию муниципального района «Бай-Тайгинский
жуун Республики Тыва» поступило заявление от гражданина
Саая Орлан Николаевича о предоставлении в аренду земе-
го участка из земель сельскохозяйственного назначения с ка-
тровым номером №17:01:1002001:34 расположенного по ад-
Республика Тыва, Бай-Тайгинский кожуун, с. Дружба, мес-
Эдер-куй, вид разрешенного использования (назначения): жи-
водство, с общей площадью 66 000 кв.м.

В рамках действующего законодательства администра-
нического района «Бай-Тайгинский кожуун Республики Т-
в течение 30 дней со дня опубликования данной информации
нимает письменные возражения по данному заявлению по ад-
Республика Тыва, Бай-Тайгинский кожуун, с. Тээли, ул. Комсо-
ская, д. 19, каб. № 222.

В.р.и.о. главного специалиста отдела экономиче-
развития и по земельно-имущественным отношениям
министрации Сунду

Расч. счет № 40603810900004000277 Корр.счет № 301018105000000000
БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001

ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл.
Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуника-
адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албаннның Тыва Респу-
талазы-биле эргелели «Шын» солунну 2012 чылдың декабрь 3-те бүртү-
Херечилелдин дугаары — ПИ № ТУ17-00068. Индекс 11530, 31730.
«Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко
Солунда парламенттин материалдарның авторларының бодалдары
цияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айтылган саннары болгаш ес-
фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харылаар.